

Scenario-analyse effecten kredietcrisis

Economische ontwikkeling 2009 en 2010:
centraal pad en drie alternatieve
ontwikkelingen als afwijking van het centrale
pad

Klaas Bangma
Ton Kwaak
Dick Snel
Niek Timmermans
Wim Verhoeven

Zoetermeer, 18 maart 2009

Dit onderzoek is gefinancierd door Ministerie van Economische Zaken.

De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij EIM bv. Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Vermenigvuldigen en/of openbaarmaking in welke vorm ook, alsmede opslag in een retrieval system, is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van EIM bv. EIM bv aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

The responsibility for the contents of this report lies with EIM bv. Quoting numbers or text in papers, essays and books is permitted only when the source is clearly mentioned. No part of this publication may be copied and/or published in any form or by any means, or stored in a retrieval system, without the prior written permission of EIM bv. EIM bv does not accept responsibility for printing errors and/or other imperfections.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
2	Conjunctuurgevoeligheid van sectoren	7
3	Het basispad	13
3.1	Inleiding	13
3.2	Basispad naar sector	13
3.3	Basispad naar regio	23
3.4	Basispad naar bedrijfsgrootte	25
4	Scenario 1: Credit crunch	27
4.1	Oorzaken van een eventuele Credit crunch	27
4.2	Uitgangspunten en impulsen	28
4.3	Resultaten scenario 1: de Credit crunch	28
5	Scenario 2: verdere val vermogensprijzen	35
5.1	Mogelijke oorzaken verdere val vermogensprijzen	35
5.2	Uitgangspunten en impulsen scenario 2	36
5.3	Resultaten scenario 2: verdere val vermogensprijzen	37
6	Scenario 3: verdere krimp wereldhandel	43
6.1	Mogelijke oorzaken verdere krimp wereldhandel	43
6.2	Uitgangspunten en impuls	43
6.3	Resultaten scenario 3	44
BIJLAGE I	Afzetontwikkeling verdeeld naar binnen- en buitenlandse afzet	51
BIJLAGE II	Regionale effecten voor de drie scenario's	55
BIJLAGE III	Effecten naar grootteklasse voor de drie scenario's	61

1 Inleiding

De wereld bevindt zich in een economische crisis, Nederland onttrekt zich daar niet aan. Het CPB heeft medio februari als voorbereiding op het Centraal Economisch Plan een prognose naar buiten gebracht, waarbij inmiddels wordt uitgegaan van een krimp van het BBP met 3,5% in 2009 en met 0,25% in 2010. Dit is aanzienlijk somberder dan de raming voor de economische groei in december 2008. Ook andere buitenlandse instellingen zoals IMF, het Duitse IfW en de Bank of England hebben inmiddels hun prognoses neerwaarts bijgesteld.

Er is beleidsmatig sterke behoefte aan een beter inzicht in de regionale en sectorale gevolgen van deze crisis. Van belang is ook inzicht in de gevolgen voor de kennisinfrastructuur.

EIM biedt door middel van deze rapportage meer inzicht in de regionale en sectorale gevolgen van de kredietcrisis. Het onderzoek is opgebouwd uit twee onderzoeksvragen:

- 1 Hoe ziet het centrale pad er voor 2009 en 2010 uit, als uitgegaan wordt van de macro-economische prognose van het CPB van december 2008, aangevuld met twee keer de onzekerheidsvariant van een lagere wereldhandel (CPB Nieuwsbrief december 2008)?
- 2 Wat zijn de economische effecten van een drietal scenario's rond de kredietcrisis als afwijking van het centrale pad?
 - credit crunch
 - verdere val vermogensprijzen (beurskoersen, huizenprijzen, lange rente)
 - sterkere daling van de wereldhandel.

Bij de berekeningen van de effecten gaat het niet alleen om het macro-economisch effect, maar vooral ook om het sectorale effect en de verschillen tussen regio's en grote en kleine ondernemingen.

Bij de sectorale effecten is met name een verbijzondering van de metaal- en chemische industrie en de bouwnijverheid van belang. Binnen de industrie is de volgende verbijzondering van belang:

chemische industrie

- verwerking van aardolie en steenkool (sbi 23)
- vervaardiging chemische producten (24)
- vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)

metaalindustrie

- vervaardiging basismetaleen (27)
- vervaardiging metaalproducten (28)
- vervaardiging machines (29)
- vervaardiging van elektrotechnische apparaten en machines, incl. computers (30-33)
- vervaardiging auto's (34)
- vervaardiging overige transportmiddelen (35).

Binnen de *bouwnijverheid* wordt gevraagd naar de volgende uitsplitsing:

- burgerlijke en utiliteitsbouw (b&u, 4521.1; 4522+5)
- grond-, weg- en waterbouw (gww, 451, 452 rest, 455)
- overige bouwactiviteiten (453+454).

In het volgende hoofdstuk gaan we eerst in op de conjunctuurgevoeligheid van sectoren. Aangegeven wordt welke sectoren het meest gevoelig zijn voor export-schommelingen of fluctuaties in consumptieve bestedingen. Ook wordt ingegaan op de financiële kwetsbaarheid van de verschillende sectoren.

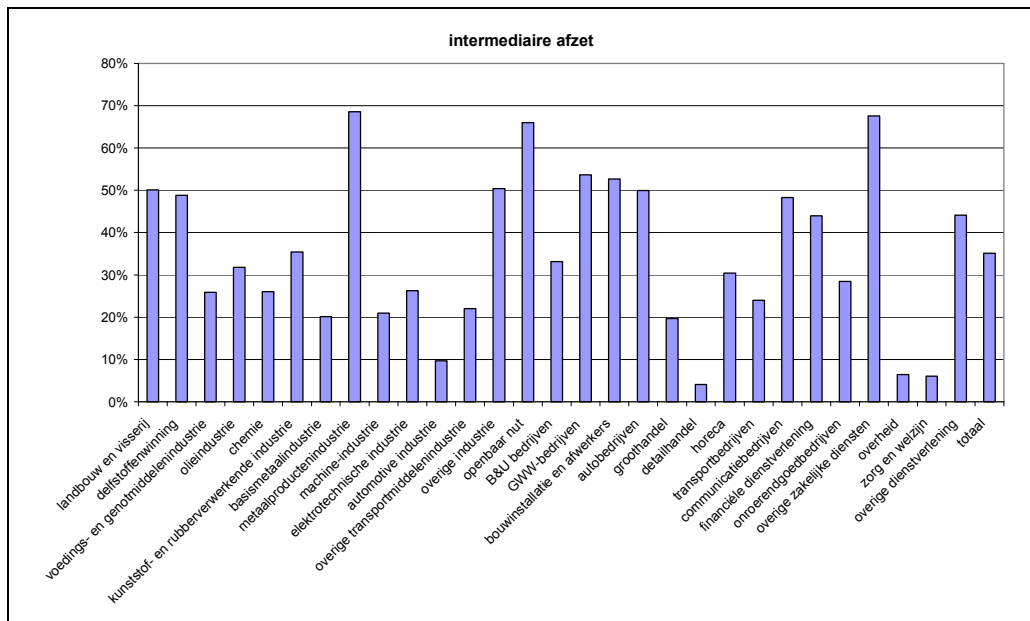
In het derde hoofdstuk komt het basispad aan de orde. In de overige hoofdstukken komen de verschillende varianten aan de orde.

2 Conjunctuurgevoeligheid van sectoren

In dit hoofdstuk wordt inzicht gegeven in de afzetstructuur van de sectoren in het bedrijfsleven. Hieruit blijkt de gevoeligheid voor de huidige conjunctuur. Sectoren die bijvoorbeeld meer gericht zijn op export, investeringsgoederen of duurzame consumptiegoederen zullen een grotere gevoeligheid voor conjuncturele ontwikkelingen tonen dan andere sectoren. Tevens wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de gemiddelde solvabiliteit van de sectoren. De gemiddelde solvabiliteit geeft een indruk van de mate van financiële kwetsbaarheid van een sector. Tot slot wordt de solvabiliteit afgezet tegenover de conjuncturele gevoeligheid, waaruit blijkt welke sectoren het meest kwetsbaar zijn.

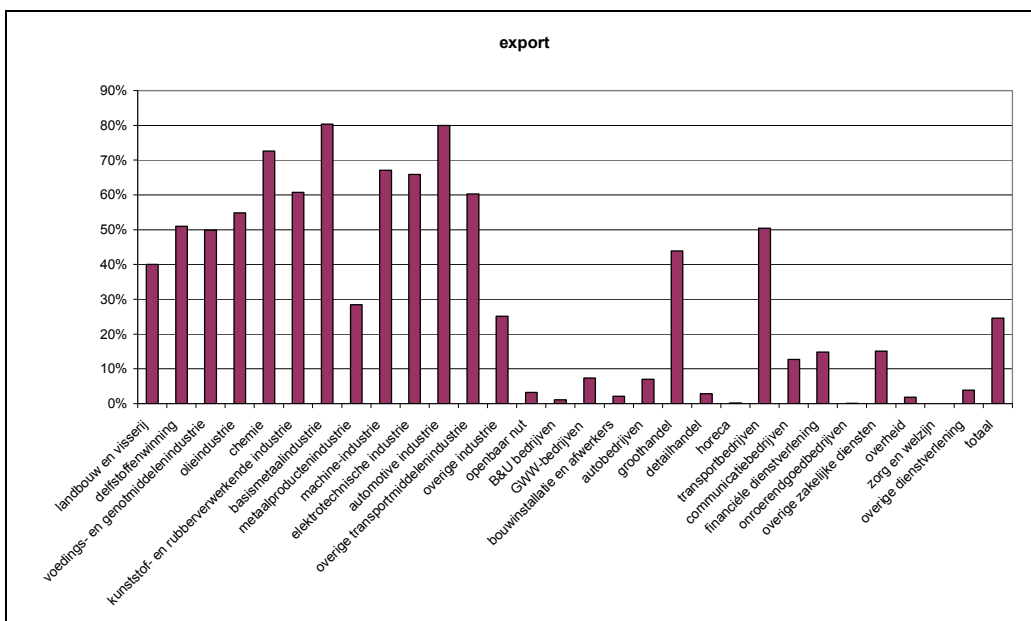
In de figuren 2.1 tot en met 2.4 is de afzetverdeling van de bedrijfssectoren te zien. De afzet bestaat uit intermediaire afzet, export, afzet van consumptiegoederen en -diensten en de afzet van investeringsgoederen.

Figuur 2.1 Afzetaandeel intermediaire afzet, 2007

Bron: EIM, 2009, mede op basis van CBS.

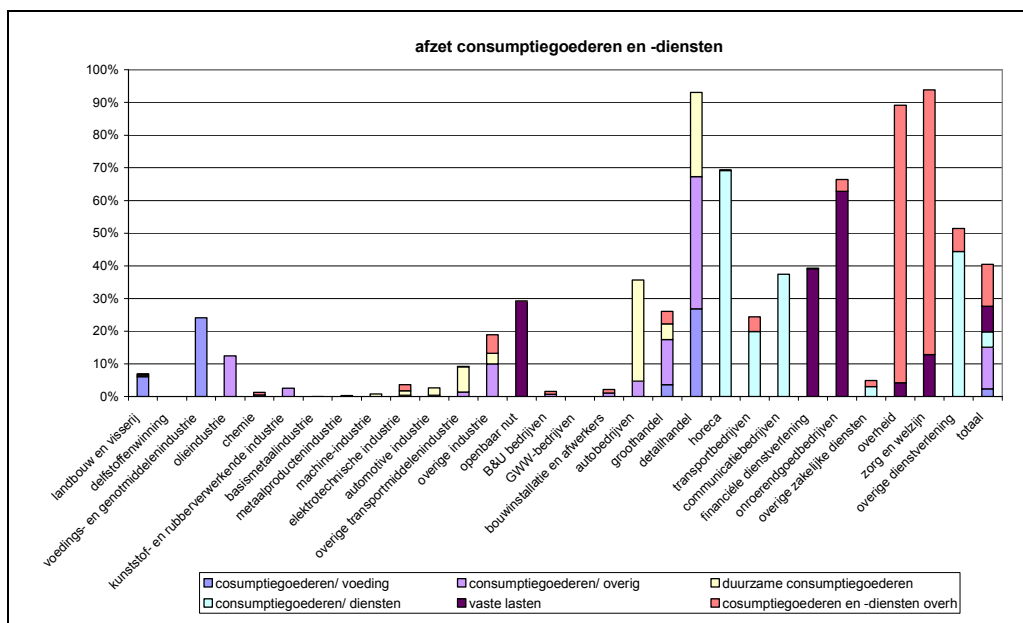
Figuur 2.2 Afzetaandeel export, 2007

Bron: EIM, 2009.

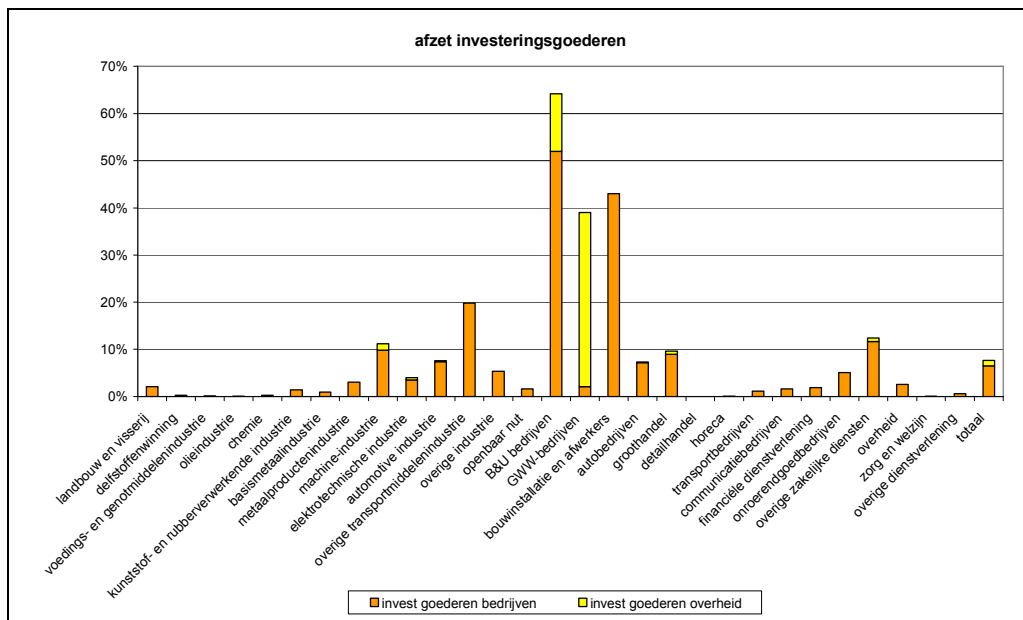
In figuur 2.2 is te zien dat de industriële sectoren, met de groothandel en de transportsector, een belangrijk deel van de afzet uit export realiseren. In figuur 2.3 komt tot uitdrukking dat de detailhandel op de consumentenmarkt is georiënteerd. Deze sector is daarmee minder conjunctuurgevoelig dan de sectoren die afhankelijk zijn van export, investeringen of productie/verkoop van duurzame consumptiegoederen. Bij de bouw bestaat een belangrijk deel van de afzet uit investeringsgoederen (zie 2.4).

Figuur 2.3 Afzetaandeel consumptiegoederen en -diensten, 2007

Bron: EIM, 2009.

Figuur 2.4 Afzetaandeel investeringsgoederen, 2007

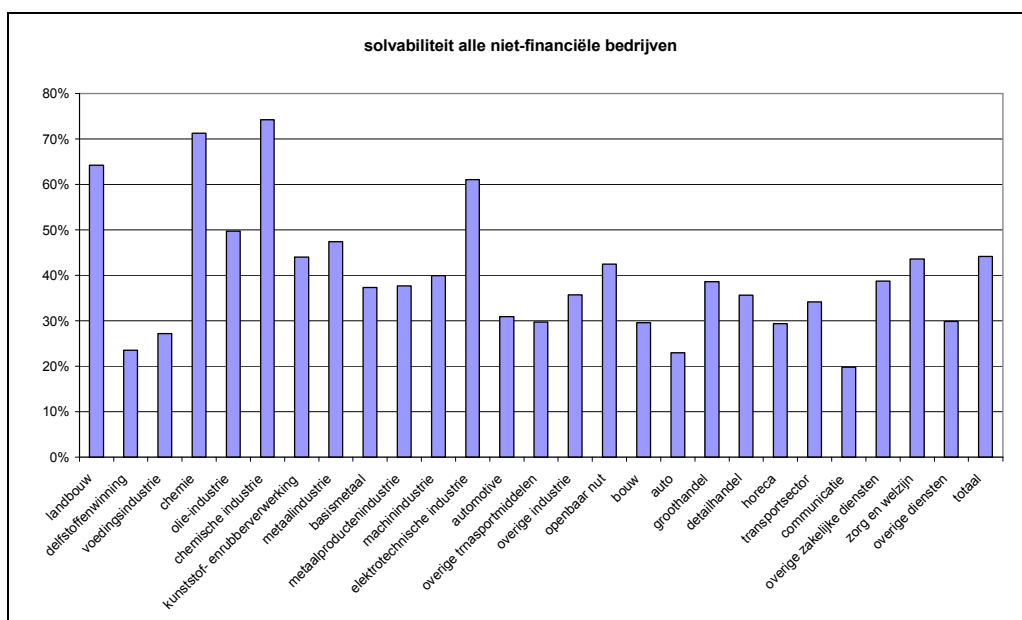

Bron: EIM, 2009.

Gemiddeld bedraagt het aandeel van de conjunctuurgevoelige afzet (export, afzet van investeringsgoederen en afzet van duurzame consumptiegoederen en -diensten) 31% van de totale afzet. In figuur 2.6 is te zien dat sectoren die ver naar rechts liggen, sterk conjunctuurgevoelig zijn. Dit zijn vooral de auto-/transportmiddelenindustrie, de metaalindustrie (basismetaal, machines), de chemische industrie (chemische producten) en de elektrotechnische industrie.

Er zijn verschillende indicatoren die een beeld geven van de financiële kwetsbaarheid van sectoren. Winstgevendheid is één van de factoren. Ook de solvabiliteit is een belangrijke indicator voor de financiële kwetsbaarheid. Met een hoge solvabiliteit zullen sectoren nog een marge hebben om een recessie het hoofd te kunnen bieden. Is de solvabiliteit daarentegen laag, dan zal de sector al snel in ernstige financiële problemen kunnen komen. In figuur 2.5 is te zien dat de solvabiliteit in de autosector en de communicatiesector naar verhouding laag is, tegenover de chemische industrie met een zeer hoge solvabiliteit.

Figuur 2.5 Solvabiliteit van sectoren

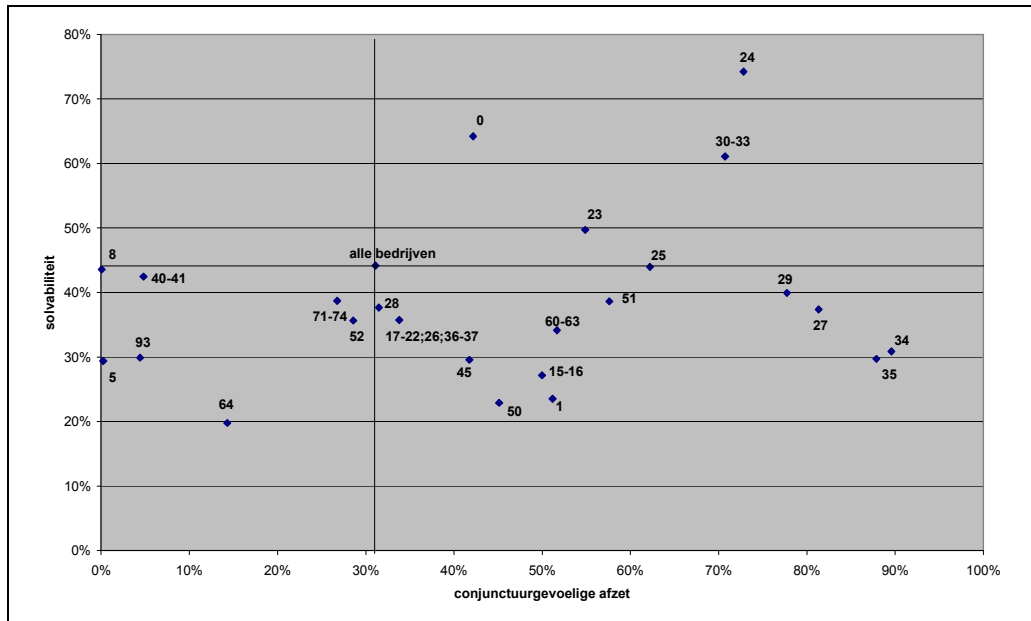

Bron: EIM, 2009.

De mate van conjunctuurgevoeligheid afgezet tegenover de solvabiliteit van de sector, geeft aan hoe de sector er voor staat. In figuur 2.6 is te zien dat de detailhandel relatief weinig conjunctuurgevoelig is, met een gemiddelde solvabiliteit. De communicatiesector is nauwelijks afhankelijk van conjuncturele ontwikkelingen, maar de solvabiliteitspositie is zorgelijk.

De sectoren met een sterke conjunctuurgevoelige afzet en een betrekkelijk lage solvabiliteit zullen het zwaar krijgen. Dit zijn de auto-/transportmiddelenindustrie, de basismetaal en de machine-industrie. De chemische industrie (chemische producten) en de elektrotechnische industrie zijn eveneens sterk conjunctuurgevoelig, maar hebben nog een betrekkelijk financieel goede positie.

Figuur 2.6 Conjuncturele gevoeligheid, mate van conjuncturegevoelige afzet en solvabiliteit

0 = landbouw	28 metaalproductenindustrie	51 groothandel
1 = delfstoffenwinning	29 machineindustrie	52 detailhandel
15-16 voedingsmiddelenindustrie	30-33 elektrotechnische industrie	5 horeca
17-22;26;36-37 = overige industrie	34 automotive	60-63 transportsector
23 olie-industrie	35 overige transportmiddelen	64 communicatie
24 chemische industrie	40-41 openbaar nut	71-74 overige zakelijke diensten
25 kunststof- en rubberverwerking	45 bouw	8 zorg
27 basismetaal	50 auto	93 overige diensten

Bron: EIM, 2009.

3 Het basispad

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het basispad beschreven van de verwachte economische ontwikkeling in 2009. Uitgangspunt is de korte termijn raming uit december 2008 van het Centraal Planbureau. Als basispad is gekozen voor de centrale projectie uit de decemberraming (2008) van het CPB aangevuld met twee keer de sombere wereldhandelsvariant waarbij de relevante wereldhandel tegenvalt met 6% in zowel 2009 als 2010.

In het vervolg van dit hoofdstuk worden de effecten beschreven voor de ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde en de werkgelegenheid in de bedrijfssectoren, ontwikkeling naar grootteklasse en ontwikkeling naar provincies.

3.2 Basispad naar sector

Bruto toegevoegde waarde

Doordat uitgegaan wordt van een extra tegenvallende wereldhandel in 2009 en 2010 van 6% in beide jaren, komt groei van het Nederlandse BBP in 2009 en 2010 aanzienlijk lager uit. In het hier gepresenteerde basispad, zal het BBP in 2009 afnemen met 2,75% en in 2010 afnemen met 1,25%.

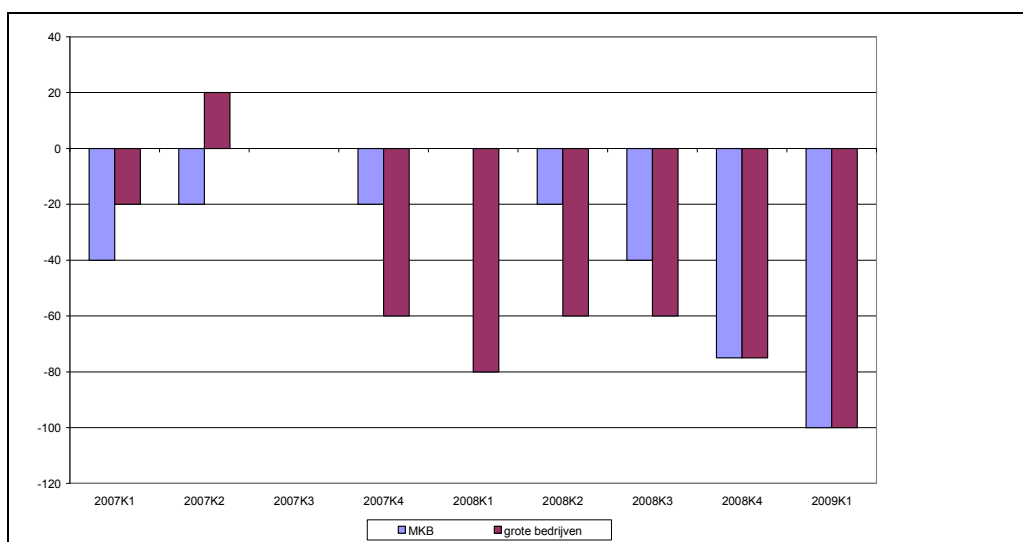
In het genoemde basispad lopen de ontwikkelingen tussen de bedrijfssectoren sterk uiteen. De op het buitenland georiënteerde sectoren zullen nadrukkelijk de gevolgen ondervinden van de wereldwijde economische recessie. Enerzijds zal de wederuitvoer afnemen, anderzijds zal ook de uitvoer van binnenlands geproduceerde goederen sterk afnemen. De industrie, als producent van goederen, en de groothandel en transportsector als distribuerende sectoren, zullen nadrukkelijk reageren op de exportontwikkelingen.

Hoewel het consumentenvertrouwen laag is als gevolg van de economische ontwikkeling, staan de consumentenbestedingen in 2009 slechts beperkt onder druk. De gedaalde inflatie als gevolg van een afname van de olieprijsen en grondstoffenprijzen, hebben een gunstig effect op de koopkrachtontwikkeling van werknemers. Bovendien zijn er al vrij veel Cao's afgesloten voor 2009 met behoorlijke loonvoetstijgingen. De koopkrachtontwikkeling van veel gepensioneerden wordt echter negatief beïnvloedt door het achterwege laten van de indexatie van de pensioenen aan de prijsontwikkeling. Als gevolg van de kredietcrisis hebben veel pensioenfondsen niet de financiële ruimte om de pensioenen aan te passen. Een inzettende afname van de werkgelegenheid in 2009, en - de dreiging van - een sterk toenemende werkloosheid zullen consumenten met name in 2010 terughoudend maken in hun bestedingen. Tevens heeft de daling van het (aandelen-)vermogen van consumenten een negatieve invloed op de bestedingen. De gevolgen van een daling van de consumptieve bestedingen zullen vooral zichtbaar zijn in de autosector, detailhandel, horeca en de overige diensten.

Investerings zullen eveneens sterk onder druk komen te staan. Bedrijven zullen terughoudend zijn, maar ook de financiering levert steeds meer problemen op.

Dit werd in 2008 en het eerste kwartaal van 2009 al goed zichtbaar. In het eerste kwartaal van dit jaar was bij alle banken sprake van een versoepeling van de acceptatiecriteria voor bancaire krediet. Dit gold zowel voor het MKB als voor grotere bedrijven. Sectoren als de bouw en de zakelijke diensten zullen hiervan de negatieve gevolgen ondervinden.

Figuur 3.1 Ontwikkeling acceptatiecriteria en vraag bancaire kredietverlening bij in Nederland gevestigde banken (netto percentage¹)

betekenis: + per saldo versoepeling - per saldo aanscherping

Bron: DNB, februari 2009.

Naar hoofdsectoren zien de economische ontwikkelingen er als volgt uit:

De *landbouwsector* zal dit jaar met een lichte terugval te maken krijgen. Producten voorzien in een dagelijkse behoefte, waarop nauwelijks bezuinigd wordt. Door een daling van de uitvoer zal de sector met een daling van de bruto toegevoegde waarde worden geconfronteerd. Voor volgend jaar wordt al weer een marginale groei verwacht (0,5%).

De *delfstoffenwinning* zal zowel in 2009 als 2010 een flinke daling te zien geven. De vraag naar brandstoffen aardolie en aardgas zal als gevolg van de afnemende bedrijvigheid afnemen. Het bedrijfsleven zal zoeken naar mogelijkheden om in de kosten te snijden. De afzetdaling van de delfstoffenwinning zal daarom in 2010 sterker zijn dan de ontwikkeling van het totale bedrijfsleven.

De afzet in de *voedings- en genotmiddelenindustrie* zal een beperkte daling te zien geven. In 2009 zal de bruto toegevoegde waarde met 1,25% afnemen, gevolgd door een lichte daling in 2010 met 0,25%. De daling komt voor rekening van een daling van de uitvoer. De vraag naar voedingsmiddelen is minder gevoelig voor de economische ontwikkeling. De genotmiddelenindustrie is er sprake

van een forse afname van de afzet. Vooral de afzet van de tabaksindustrie loopt sterk terug, door verplaatsing van de productie naar andere landen. Lagere productiekosten in andere landen, maar ook de ontmoediging van het roken in Nederland speelt hierbij een rol.

De *metaalindustrie* ondervindt in hevige mate de effecten van de recessie. Flink daling van investeringen door het bedrijfsleven en een sterk terugvallende export heeft grote invloed op de afzetontwikkeling in de metaalindustrie. Voor 2009 wordt uitgegaan van een daling van de bruto toegevoegde waarde met 10%. Een uitermate sterke daling doet zich voor in de transportmiddelenproductie als gevolg van afnemende bedrijfsinvesteringen. Investeringen worden uitgesteld of er wordt geheel van afgezien. Dit geldt ook voor de machine-industrie.

De metaalproductenindustrie is voor een deel bouwgerelateerd. Dit segment ondervindt de gevolgen van de daling van de bouwproductie. Ook is er een verschuiving van de productie ophanden naar de lagelonenlanden.

De elektrotechnische industrie is voor een belangrijk deel afhankelijk van de exportmarkt: meer dan de helft van de omzet wordt gerealiseerd op buitenlandse markten, en met name deze afzetmarkt staat nu flink onder druk. De elektrotechnische industrie is actief op zeer diverse markten, waarvan een aantal markten (bijvoorbeeld van chips) zeer gevoelig zijn voor de huidige conjuncturele ontwikkelingen, terwijl andere markten (bijvoorbeeld voor medische apparatuur) minder geraakt worden door het huidige conjuncturele klimaat. Overigens realiseren de grote Nederlandse elektronicabedrijven (o.a. Philips) het grootste deel van hun productie en omzet in het buitenland. Berichten in kranten zijn daardoor lastig te vertalen naar de Nederlandse economie. Per saldo lijkt de elektrotechnische industrie wel sterk gevoelig voor de huidige krimp van de wereldhandel, maar lijken andere sectoren in de metaalindustrie (o.a. basismetaleen als toeleverende industrie, maar ook de auto-industrie en de transportindustrie), nog gevoeliger voor de huidige terugval van de wereldhandel.

In 2010 zal de productie in de metaalsector, met 5%, nog verder terugvallen. Bedrijven zullen eerst een herstel moeten realiseren alvorens zelf weer te kunnen investeren.

De vraag naar *chemische productie* zal in 2009 flink afnemen. Voor 2009 wordt voor de chemische industrie een daling van de bruto toegevoegde waarde van 7,5% voorzien. In 2010 zal de daling met 2,25% minder sterk zijn.

De vooruitzichten in de aardolie-industrie zijn weinig positief. Ondanks de lage dollarkoers zal de aardolie-industrie de gevolgen ondervinden van de wereldwijde economische teruggang. Door afnemende productie bij de afnemers, zal de vraag in 2009 dalen met 6,25%.

De chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie komt eveneens sterk onder druk te staan vanwege de wereldwijde recessie. Als toeleverancier wordt deze sector sterk getroffen door productiebeperkingen. Enerzijds profiteert deze sector nog van de substitutie van andere materialen door kunststof. Anderzijds wordt deze sector sterk getroffen door productiedalingen bij de afnemers.

De *overige industrie* zal in 2009 geconfronteerd worden met daling van de bruto toegevoegde waarde van 4,25%.

De afzet in de textiel-, kleding- en lederindustrie staat sterk onder druk als gevolg van de onder druk staande consumptieve bestedingen. De hout- en bouwmaterialen industrie zal de gevolgen ondervinden van de daling van de bouwproductie. Het afzetvolume van de meubelindustrie staat onder druk als gevolg van

de terughoudende opstelling van consumenten ten aanzien van de aanschaf van duurzame goederen. De papier- en papierwarenindustrie en de grafische industrie hebben te maken met een meer structurele productiedaling. De productieafname van dagbladen lijkt structureel. In toenemende mate verschijnt informatie niet meer op papier, maar wordt via Internet aangeboden. Daarnaast zullen bedrijven terughoudender zijn met reclamemateriaal.

Voor 2010 wordt voor de overige industrie een daling van 2,25% voorzien.

De *nutsbedrijven* zullen in 2009 te maken krijgen met een lichte krimp van de bruto toegevoegde waarde. Enerzijds zal de afzet afnemen als gevolg van minder productie in het bedrijfsleven. Anderzijds zal het strengere winterweer in vergelijking met voorgaand jaar een positieve impuls geven. Voor volgend jaar wordt uitgegaan van een vrijwel gelijkblijvende afzet.

De bouwsector is uitermate conjunctuurgevoelig. In 2009 zal de bruto toegevoegde waarde met maar liefst 5,5% afnemen. De sector zal de gevolgen onderkennen van de terugvallende economische ontwikkeling, het wegvallen van het inhaaleffect van uitgestelde investeringen en onderhoud, en afnemende investeringsbereidheid. Hogere risico-opslagen op rentes en het verkrappen van de kredietfaciliteiten zorgen voor vraaguitval bij consumenten en bedrijven. Projecten die zich nog in de fase van planvorming, ontwerp of vergunningverlening bevinden zullen op grote schaal worden uitgesteld. In 2010 wordt eveneens een flinke daling voorzien, met 6,5%. Vanwege het ontbreken van overlopende projecten zal de daling volgend jaar, vooral in de B&U-sector zeer fors zijn.

De grond-, weg en waterbouw lijkt zich enigszins meer te kunnen onttrekken van de malaise in de bouw. De GWW-sector kan profiteren (het naar voren halen) van de overheidsinvesteringen in infrastructuur. Wel exporteert de GWW-sector meer dan de B&U-sector.

De *autosector* komt eveneens flink onder druk te staan. Voor 2009 wordt een daling van de bruto toegevoegde waarde voorzien van 4,75%. De verkoop van (nieuwe) auto's neemt sterk af. De consument is zeer terughoudend geworden om financiële verplichtingen aan te gaan. Ook de verkoop van vrachtauto's en bestelauto's neemt af als gevolg van het ontbreken van financiële middelen en een dalende behoefte aan uitbreiding bij het bedrijfsleven. Ook de leasemarkt is onder druk komen te staan door een dalende behoefte en bezuinigingen in het bedrijfsleven.

De *groothandel* reageert sterk op de internationale economische ontwikkeling. Niet alleen de binnenlandse afzet daalt, ook de exportgroei zal dit jaar flink afnemen. Dit wordt nog eens versterkt door wederuitvoer die voor een belangrijk deel door de groothandel wordt verzorgd. Voor de groothandelssectoren gericht op investeringsgoederen, hulp- en grondstoffen, bouwmaterialen en duurzame consumptiegoederen zullen de gevolgen van terughoudendheid in het bedrijfsleven en van consumenten groot zijn. De bruto toegevoegde waarde zal in 2009 met 5,25% afnemen. In 2010 zal de daling met 1,25% minder sterk zijn.

De *detailhandel* zal in 2009 met een daling van 2% geconfronteerd worden. Veel consumenten zullen zich terughoudend opstellen door alle onzekerheden over de economische ontwikkeling, vooral ten opzichte van de aanschaf van duurzame consumptiegoederen. De ontwikkeling op de arbeidsmarkt, meer werklozen, heeft tot gevolg dat meer mensen met een lager besteedbaar inkomen worden

geconfronteerd. Mede door een sterk verslechterende arbeidsmarkt in 2010 zal de detailhandel geconfronteerd worden met een sterkere daling van de bruto toegevoegde waarde met 3,25%.

De bruto toegevoegde waarde in de *horeca* daalt in 2009 met 5,25%. Als gevolg van de recessie zullen zakelijke bestedingen in de horeca flink afnemen. Er zal minder vergaderd worden, conferenties gehouden worden en minder zakelijke lunches/diners genuttigd worden.

Consumenten zullen enerzijds uit gevoel van onzekerheid, (dreigende) werkloosheid en een toenemend aanbod van steeds meer luxere kant-en-klaarmaaltijden door de detailhandel, minder buitenshuis gaan eten. Daarnaast zal de horeca de gevolgen ondervinden van minder inkomend toerisme. Ook verandering in regelgeving, zoals de invoering van het rookverbod, heeft gevolgen voor de afzet in de horeca. Voor veel cafés is dit de druppel.

De *transportsector* staat sterk onder druk vanwege de afgenomen vervoersstromen door de wereldwijde recessie. Voor 2009 wordt een daling van de bruto toegevoegde waarde verwacht van 4,5%. Zowel het goederenwegvervoer als de luchtvaart (luchtvracht) worden sterk getroffen. Dit type vervoer reageert sterk op veranderingen in handelsstromen. De daling in het binnenvaartvervoer is minder groot. Met het groeiende aantal files en de hoge brandstofprijzen wordt de binnenvaart vaker ingezet als alternatief voor het goederenvervoer over de weg. In 2010 zal de daling in de transportsector, met 1,25%, minder sterk zijn, de algehele economische ontwikkeling volgend.

De markt van elektronische communicatie ontwikkelt zich in een snel tempo en wordt steeds complexer. De *communicatiesector* wijkt in positieve zin af van het totale beeld. Voor 2009 wordt een groei van de bruto toegevoegde waarde voorzien van 2,25%. In 2010 zal de bruto toegevoegde met 2% verder toenemen. Snelle technologische ontwikkelingen zijn in de communicatiesector een krachtige motor van verdere groei. Voor de komende jaren wordt vooral nog groei verwacht in het aantal aansluitingen voor digitale televisie.

De *financiële diensten* zullen in 2009 met een daling van 3% worden geconfronteerd. Door de kredietcrisis zijn banken voorzichtiger geworden bij het verstrekken van kredieten. Voor het verstrekken van hypotheeklen stellen banken strengere eisen dan voorheen. De afzet van hypotheeklen neemt naar verwachting af. De daling van de huizenprijzen als gevolg van een terughoudende opstelling van de consumenten op de huizenmarkt leidt tot een daling van het aantal transacties. Voor 2010 wordt uitgegaan van een verdere daling met 1,75%.

De ontwikkeling van de toegevoegde waarde van de *sector onroerend goed* fluctueert jaarlijks maar heel beperkt. In het basispad zal deze sector krimpen met 0,25% in 2009 en 2010. Deze sector wordt sterk gedomineerd door de verhuur van woningen door met name woningcorporaties en de verhuur van kantoorpanden. De verhuuropbrengsten in de onroerend goed sector zijn zeer stabiel. Make-lars staan wel sterk onder druk, maar hebben slechts een heel beperkt aandeel in de toegevoegde waarde van deze sector.

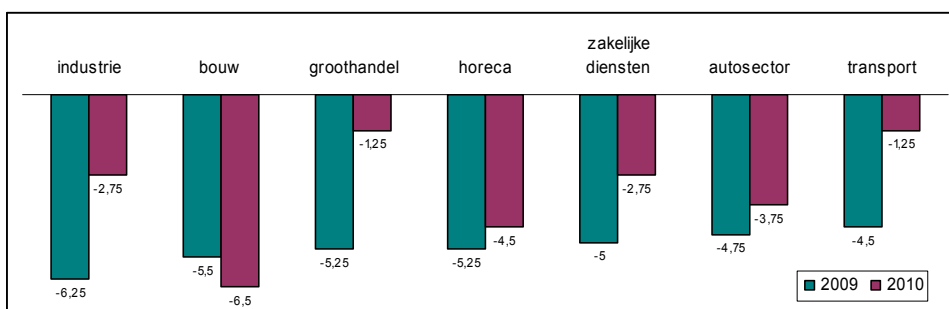
De *zakelijke diensten* zullen hevig reageren op de ongunstige economische ontwikkeling. Nu het economisch gezien minder gaat zullen bedrijven flexibel personeel als eerste afstoten. Dit heeft tot gevolg dat de behoefte aan uitzendarbeid

flink zal afnemen. Bedrijven zullen kritisch zijn op de kosten. Zo zullen (externe) kosten van marketing, investeringen in automatisering en juridische en economische dienstverlening onder druk komen te staan. Architecten ondervinden de nadelige gevolgen van de ontwikkelingen in de bouw. Voor de ingenieursbureaus is de investeringsgeneigdheid van de overheid en het bedrijfsleven bepalend. Het bedrijfsleven is terughoudend geworden nieuwe investeringen te plegen door de internationale kredietcrisis en de ongunstige internationale economische ontwikkeling. Voor 2010 wordt een verdere daling verwacht van 2,75%.

De ontwikkeling van de *overige diensten* wordt voor een belangrijk deel bepaald door de bestedingen aan persoonlijke diensten, zoals schoonheidsverzorging, fitness en kappers. De consumentenbestedingen lopen niet zo hard terug als investeringen door het bedrijfsleven. Dit heeft als gevolg dat de bruto toegevoegde waarde van de overige diensten minder sterk daalt als die van het totale bedrijfsleven. In 2009 neemt de bruto toegevoegde waarde af met 1,25%. Voor 2010 wordt uitgegaan van een daling met 1,5%.

De uitgaven aan *zorg* blijven toenemen. Door vergrijzing en hogere eisen aan de dienstverlening is de behoefte aan zorg groot. In 2009 zal de zorg toenemen met 2%. Voor 2010 wordt een groei verwacht van 1,75%.

Figuur 3.2 Sterkst getroffen sectoren qua productievolume (basispad)

Bron: EIM, 2009.

Tabel 3.1 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar sectoren, basispad

sector	waarde	vol mut	vol mut	vol mut	vol mut	vol mut
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
landbouw	9.041	-1,5	2,25	0,50	-0,75	0,50
delfstoffenwinning	12.587	-3,75	-0,25	14,50	-3,25	-3,75
industrie	71.055	2,50	3,00	-0,50	-6,25	-2,75
<i>w.v. v & g industrie</i>	13.226	1,75	1,50	0,50	-1,25	-0,25
<i>metaal industrie</i>	20.917	3,25	5,25	-0,75	-10,00	-5,00
<i>chemische industrie</i>	20.728	3,25	2,50	-0,75	-7,50	-2,25
<i>overige industrie</i>	16.184	1,50	1,50	-0,25	-4,25	-2,25
nutsbedrijven	11.641	-0,75	-0,75	2,00	-0,50	0,25
bouw	24.557	3,75	5,75	4,50	-5,50	-6,50
<i>w.v burgerlijke en utiliteitsbouw</i>		3,00	6,00	4,50	-10,00	-12,00
<i>grond- weg- en waterbouw</i>		9,00	4,50	3,25	-1,75	-2,00
<i>overige bouwnijverheid</i>		2,00	6,25	4,75	-2,50	-3,00
autosector	7.796	3,00	1,75	0,75	-4,75	-3,75
groothandel	43.293	8,75	6,00	4,00	-5,25	-1,25
detailhandel	16.179	5,75	4,00	0,00	-2,00	-3,25
horeca	8.458	3,00	2,50	-1,75	-5,25	-4,50
transport	19.126	4,00	5,50	1,75	-4,50	-1,25
communicatie	12.418	2,25	1,75	2,00	2,25	2,00
financiële diensten	36.017	6,25	4,00	-0,50	-3,00	-1,75
onroerend goed	33.816	0,50	1,25	0,50	-0,25	-0,25
zakelijke diensten	60.324	6,25	6,25	3,00	-5,00	-2,75
overige diensten	15.089	1,75	2,25	1,25	-1,25	-1,50
zorg	39.889	2,50	3,25	3,00	2,00	1,75
bedrijfsleven	421.286	3,75	3,75	2,00	-3,25	-1,75
overheid	52.520	0,00	1,00	1,00	0,75	0,50
totaal	473.806	3,25	3,50	2,00	-2,75	-1,25

Bron: EIM, 2009.

Tabel 3.2 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen chemische industrie en metaalindustrie, basispad

sector	vol mut	vol mut	vol mut	vol mut	vol mut
	2006	2007	2008	2009	2010
<i>Chemische industrie</i>					
verwerking van aardolie en steenkool (23)	-1,25	10,50	10,00	-6,25	-1,75
vervaardiging chemische producten (24)	5,00	1,75	-4,50	-9,25	-2,75
vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)	-1,50	5,00	-4,00	-8,00	-2,25
<i>Metaalindustrie</i>					
vervaardiging basismetaal (27)	-1,50	5,00	-4,00	-15,00	-2,00
vervaardiging metaalproducten (28)	2,00	1,50	-1,00	-7,50	-3,75
vervaardiging machines (29)	6,00	8,25	-3,00	-6,50	-3,25
vervaardiging van elektrotechnische app. ed. (30-33)	3,25	6,75	0,25	-4,00	-3,50
vervaardiging van auto's (34)	0,50	1,00	-0,50	-11,50	-6,50
vervaardiging overige transportmiddelen (35)	2,50	3,75	2,50	-16,50	-8,50

Bron: EIM, 2009.

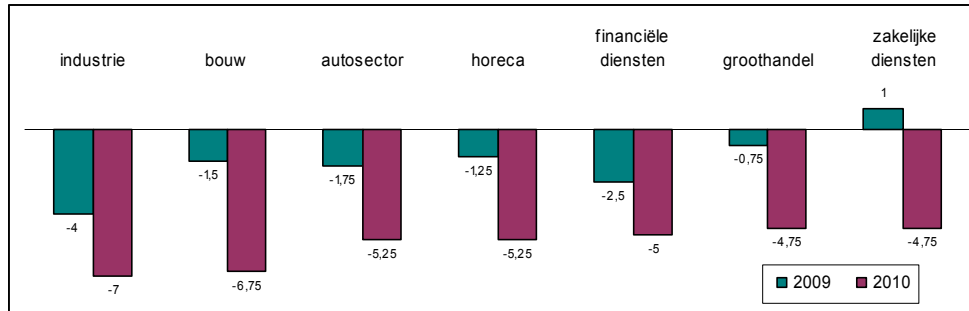
Arbeidsvolume

In 2009 zullen veel bedrijven en sectoren geconfronteerd worden met de gevolgen van de kredietcrisis. Terugval in productie en stijging van de reële lonen hebben een remmende werking op de vraag naar arbeidskrachten. De bedrijven zullen terughoudender worden met het aannemen van personeel of zelfs personeel moeten afstoten. Hoewel de afzet- en productiedaling van het bedrijfsleven al aan het eind van 2008 en het begin van 2009 is ingezet, zullen de werkgelegenheidseffecten zich pas later in het jaar in de volle omgang voordoen. Bedrijven zijn pas na enige tijd in staat om hun personeelbestand aan te passen aan een lagere productie. Bedrijven hebben vaak veel moeite moeten doen om juist geschikt personeel aan te trekken in de afgelopen periode, dat zolang mogelijk uitgesteld wordt om personeel te ontslaan. Dit resulteert in 2009 dan ook in een lichtere daling van de werkgelegenheid, namelijk met 0,25% in arbeidsjaren, tegenover een daling van de bruto toegevoegde waarde met 2,75%. Pas in 2010 zal de daling van de werkgelegenheid substantiëlere vormen aannemen, met een daling van 3,50%. Omdat met name de werkgelegenheid van tijdelijke krachten afneemt is de werkgelegenheidsdaling in personen in 2010 nog groter (-4,25%).

In de industrie worden in vrijwel alle sectoren op grote schaal banen geschrapt. Naast het verdwijnen van bedrijven die het financieel niet meer bol kunnen werken, zal uit efficiencyoverwegingen en het noodzakelijk drukken van de kosten de werkgelegenheid flink afnemen. In de metaalindustrie zal, na een forse daling in 2009, voor 2010 een nog sterkere aanpassing van de werkgelegenheid te verwachten zijn. In de bouw zal de werkgelegenheid pas in 2010 aan de productiedaling aangepast worden. In de afgelopen jaren hebben bouwbedrijven veel in-

spanningen moeten plegen om personeel te krijgen, zodat men eerst de situatie aankijkt alvorens personeel te ontslaan. De forse daling van de werkgelegenheid in de delfstoffenwinning is voor een belangrijk deel trendmatig. In de periode 2004-2008 daalde de werkgelegenheid er gemiddeld met 4% per jaar.

Figuur 3.3 Sterkst getroffen sectoren qua arbeidsvolume (basispad)

Bron: EIM, 2009.

Tabel 3.3 Arbeidsvolume naar sectoren, basispad

sector	waarde	vol mut	vol mut	vol mut	vol mut	vol mut
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
landbouw	214.700	-2,00	-0,75	-2,00	-1,50	-2,00
delfstoffenwinning	7.500	-4,00	2,75	-1,25	-5,50	-6,25
industrie	843.300	-0,50	0,25	-1,25	-4,00	-7,00
<i>w.v. v & g industrie</i>	120.100	-1,00	-1,00	-1,00	-0,50	-2,50
<i>metaal industrie</i>	322.100	0,00	1,50	-1,25	-5,25	-9,25
<i>chemische industrie</i>	100.800	-1,00	-1,00	-1,50	-5,50	-7,25
<i>overige industrie</i>	300.300	-0,75	-0,25	-1,50	-3,50	-6,25
nutsbedrijven	29.200	-3,75	1,75	-1,00	-0,50	-0,75
bouw	449.600	2,75	1,00	4,50	-1,50	-6,75
<i>w.v burgerlijke en utiliteitsbouw</i>		3,00	0,75	4,75	-2,50	-12,75
<i>grond- weg- en waterbouw</i>		2,25	1,00	3,25	-0,50	-2,00
<i>overige bouwnijverheid</i>		2,50	1,50	5,00	-0,75	-3,25
autosector	132.400	0,50	1,50	0,25	-1,75	-5,25
groothandel	423.600	2,00	3,00	1,50	-0,75	-4,75
detailhandel	477.700	1,75	3,75	0,50	-0,25	-3,75
horeca	192.700	2,00	4,50	-0,50	-1,25	-5,25
transport	313.900	-0,50	2,25	0,75	-1,75	-4,50
communicatie	90.200	-1,00	-1,75	-1,25	-0,25	-2,75
financiële diensten	245.800	2,75	0,75	-1,50	-2,50	-5,00
onroerend goed	68.600	1,75	1,75	0,75	0,25	-1,50
zakelijke diensten	1.006.000	7,25	6,25	3,75	1,00	-4,75
overige diensten	303.400	0,50	1,25	0,75	0,00	-2,25
zorg	818.400	3,00	2,50	3,50	2,50	1,75
bedrijfsleven	5.617.000	2,25	2,50	1,50	-0,50	-3,75
overheid	785.300	-0,75	0,50	0,75	1,00	0,25
totaal	6.402.300	2,00	2,25	1,25	-0,25	-3,50

Bron: EIM, 2009.

Tabel 3.4 Arbeidsvolume chemische industrie en metaalindustrie, basispad

sector	vol mut	vol mut	vol mut	vol mut	vol mut
	2006	2007	2008	2009	2010
<i>Chemische industrie</i>					
verwerking van aardolie en steenkool (23)	-2,00	1,00	-0,25	-4,50	-6,00
vervaardiging chemische producten (24)	-0,50	-1,75	-1,50	-6,75	-8,75
vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)	-1,50	0,00	-1,00	-6,00	-7,75
<i>Metaalindustrie</i>					
vervaardiging basismetaal (27)	-1,75	0,75	-2,50	-8,00	-3,75
vervaardiging metaalproducten (28)	0,25	2,50	-0,50	-4,00	-7,25
vervaardiging machines (29)	1,00	4,75	0,50	-3,50	-5,75
vervaardiging van elektrotechnische app. ed. (30-33)	0,25	-3,25	-1,50	-2,25	-6,50
vervaardiging van auto's (34)	-2,25	1,00	-1,00	-6,00	-11,75
vervaardiging overige transportmiddelen (35)	-2,25	1,00	-1,50	-8,75	-15,50

Bron: EIM, 2009.

3.3 Basispad naar regio

Het Basispad geeft te zien dat naar regio-ontwikkelingen grote verschillen te zien zijn. Vooral het zuiden van Nederland zal in 2009 de gevolgen van de internationale crisis ondervinden. De bedrijven in de provincies Zeeland, Noord Brabant en Limburg realiseren in 2009 de grootste daling van de bruto toegevoegde waarde. In deze provincies zijn verhouding veel internationaal georiënteerde bedrijven actief. Ook is in de regio naar verhouding nog veel industrie aanwezig. Juist deze combinatie maakt dat deze regio het minder doet dan in de rest van Nederland. In 2010 is het verschil in ontwikkeling tussen provincies gering.

De werkgelegenheidsontwikkeling laat voor 2009 eveneens voor het zuiden van Nederland een negatiever beeld zien. In 2010 is nauwelijks verschil naar provincie/regio te zien.

Tabel 3.5 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar regio, basispad

<i>provincie</i>	<i>waarde</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>
	<i>2005</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Groningen	20.139	-2,75	-2,00
Friesland	14.471	-2,75	-1,75
Drenthe	10.725	-3,25	-2,25
Overijssel	26.975	-3,25	-2,00
Flevoland	7.714	-2,75	-2,00
Gelderland	45.701	-2,75	-1,75
Utrecht	40.778	-2,00	-1,50
Noord Holland	89.150	-3,25	-1,75
Zuid Holland	102.750	-3,25	-1,75
Zeeland	10.222	-4,25	-1,75
Noord Brabant	71.039	-3,75	-2,00
Limburg	29.438	-4,25	-1,75
Nederland	469.102	-2,75	-1,25

Bron: EIM, 2009.

Tabel 3.6 Arbeidsvolume naar regio, basispad

<i>provincie</i>	<i>waarde</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>
	<i>2005</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Groningen	200.096	-1,25	-3,50
Friesland	223.292	-0,50	-3,00
Drenthe	163.617	-0,75	-3,50
Overijssel	424.060	-0,75	-3,50
Flevoland	108.497	-0,00	-3,50
Gelderland	737.574	-0,50	-3,25
Utrecht	526.171	0,50	-3,50
Noord Holland	1.148.858	-1,00	-3,75
Zuid Holland	1.329.920	-0,50	-3,50
Zeeland	134.785	-1,75	-3,50
Noord Brabant	992.592	-1,50	-4,00
Limburg	412.262	-2,00	-3,75
Nederland	6.401.723	-0,25	-3,50

Bron: EIM, 2009.

3.4 Basispad naar bedrijfsgrootte

Naar grootteklasse zijn duidelijke verschillen in ontwikkeling te constateren. In termen van bruto toegevoegde waarde reageert het kleinbedrijf minder heftig op de economische recessie dan grotere bedrijven. Dit heeft vooral te maken met de grotere exportgerichtheid van de grotere bedrijven, en daarmee gevoeligheid voor internationale ontwikkelingen. De relatief beperkte daling van de binnenlandse bestedingen zorgt er voor dat het kleinbedrijf iets minder sterk onder druk komt te staan. Ook de sectorstructuur speelt hierbij een rol. De overwegend kleinschalige detailhandel die gericht is op binnenlandse consumptieve bestedingen zal bijvoorbeeld minder sterk getroffen worden dan sectoren die op de export gericht zijn, zoals grootschaliger industriële sectoren. Het middenbedrijf springt er relatief ongunstig uit door het grote aandeel van de bouwsector en de groothandel in het middenbedrijf.

In termen van werkgelegenheidsontwikkeling zijn de verschillen tussen bedrijfsgrootten gering. Alleen het middenbedrijf, met de sterkste daling van de bruto toegevoegde waarde, geeft een minder gunstige werkgelegenheidsontwikkeling te zien.

Tabel 3.7 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar bedrijfsgrootte, basispad

<i>bedrijfsgrootte</i>	<i>waarde</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>
	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
kleinbedrijf	103.457	3,50	4,00	2,00	-2,75	-1,00
middenbedrijf	114.977	4,25	4,00	2,25	-4,25	-1,75
grootbedrijf	255.372	3,50	3,50	2,00	-3,25	-2,00
totaal bedrijfsleven	421.286	3,75	3,75	2,00	-3,25	-1,75

Bron: EIM, 2009.

Tabel 3.8 Arbeidsvolume naar bedrijfsgrootte, basispad

<i>bedrijfsgrootte</i>	<i>waarde</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>	<i>vol mut</i>
	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
kleinbedrijf	1.985.735	2,00	2,50	1,25	-0,50	-3,75
middenbedrijf	1.586.914	1,75	2,25	1,50	-1,00	-4,50
grootbedrijf	2.829.651	2,00	2,25	1,25	-0,50	-3,50
totaal bedrijfsleven	6.402.300	2,00	2,25	1,25	-0,50	-3,75

Bron: EIM, 2009.

4 Scenario 1: Credit crunch

Het eerste scenario dat besproken wordt is de Credit crunch. Een credit crunch is een bijzonder sterke daling van de kredietverlening gedurende een periode van laagconjunctuur. De effecten op de regio en naar bedrijfsgrootte zijn opgenomen in de bijlage.

4.1 Oorzaken van een eventuele Credit crunch

Afgelopen december is de kredietverlening aan bedrijven met 0,7% gekrompen. Krimp van de kredietverstrekking aan bedrijven komt vaker voor in laagconjunctuur, omdat bedrijven doorgaans minder investeren en zodoende minder kredietaanvragen indienen. Daarnaast zijn banken in laagconjunctuur altijd voorzichtiger met het verstrekken van kredieten, omdat in een dergelijke periode het aantal betaalincidenten toeneemt.

Figuur 4.1 Ontwikkeling Payment incidents index, wereld en Nederland

12-maands voortschrijdend gemiddelde, wereldcijfer 1995=100

Bron: Coface, 2009.

Naast dit conjuncturele effect kenmerkt de huidige periode zich echter ook door problemen aan de aanbodzijde van de kredietverlening. Banken moeten hun buffers verhogen. Enerzijds omdat de (aandelen)markt door de kredietcrisis hogere buffers eist vanwege afgenomen vertrouwen in het bankwezen. Anderzijds omdat rekening gehouden moet worden met nieuwe afschrijvingen op bezittingen. Niet alleen op bezittingen die gerelateerd zijn aan Amerikaanse hypotheekleningen maar ook op leningen aan bedrijven die in problemen raken door de recessie. Hogere buffers betekenen dat banken minder geld beschikbaar hebben voor kredietver-

strekking. Bovendien heeft het afgenomen vertrouwen in het bankwezen er voor gezorgd dat het voor banken duurder is geworden zich te funden.

Deze kostenstijging, die direct samenhangt met de kredietcrisis, vertaalt zich in hogere uitleentarieven, wat een rem zet op de kredietverlening aan bedrijven. Ook langs deze weg zorgt de kredietcrisis dus voor een negatief effect op de kredietverlening, dat additioneel is bovenop het gebruikelijke conjunctuureffect. Deze effecten van de kredietcrisis betekenen dat we er rekening mee moeten houden dat bancaire kredieten aan bedrijven en huishoudens dit jaar en/of volgend jaar sterker krimpen dan gebruikelijk in laagconjunctuur zodat een 'echte' credit crunch ontstaat.

4.2 Uitgangspunten en impulsen

Dit scenario heeft als uitgangspunt het basispad zoals in het vorige hoofdstuk is beschreven. In deze analyse worden de afwijkingen van dit basispad berekend.

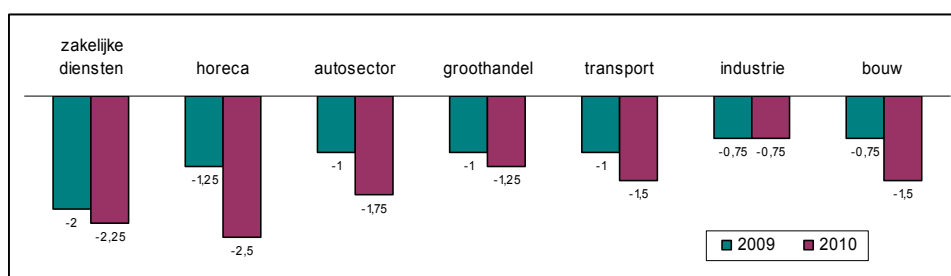
Een credit crunch kan modelmatig vertaald worden door de investeringen en de particuliere consumptie autonoom naar beneden toe bij te stellen. In deze variant veronderstellen we dat de aanbodrestricties bij kredietverlening er voor zorgen dat:

- De bruto-investeringen in 2009 en 2010 een autonome impuls krijgen van -6% per jaar
- Autonome impuls consumptie van -0,5% in 2009 en -1% in 2010
- Autonome impuls investeringen in woningen van -2,5% in 2009 en van -5,0% in 2010.

4.3 Resultaten scenario 1: de Credit crunch

De economische gevolgen van een credit crunch op macro-economisch niveau zijn aanzienlijk. Ze zijn vergelijkbaar met scenario 3 (tegenvallende wereldhandel), maar groter dan scenario 2 (val vermogensprijzen). In scenario 1 is het effect op de investeringen in zijn algemeenheid groter. Ook is het effect op de investeringen in woningen groter dan in scenario 2. Dit verklaart het verschil tussen scenario 1 en scenario 2. De bruto toegevoegde waarde van de gehele Nederlandse economie zal ten opzichte van het basis pad in 2009 met 1,25% procent extra afnemen. Ook het daaropvolgende jaar zal de invloed goed merkbaar zijn. In 2010 zal de bruto toegevoegde waarde ten opzichte van het basispad nog eens met 1,25% afnemen als gevolg van de credit crunch. Op macro-economisch niveau zal de bruto toegevoegde waarde in 2010 cumulatief met 2,5% zijn afgenomen ten opzichte van het basispad. Op het gebied van de werkgelegenheid, gemeten in arbeidsvolume, is het beeld vergelijkbaar met de bruto toegevoegde waarde. Wel geldt dat de werkgelegenheidsontwikkeling vertraagd reageert op de ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde.

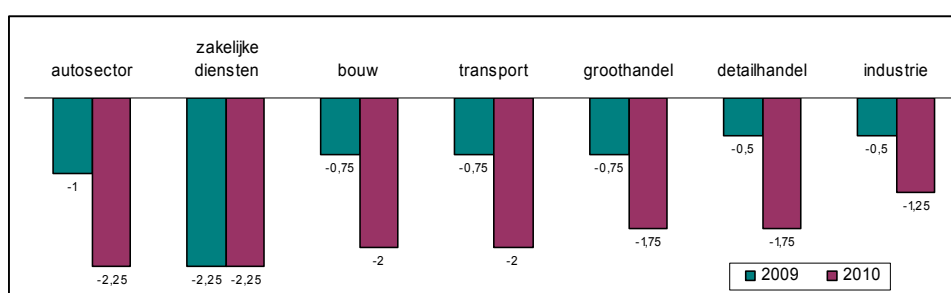
Figuur 4.2 Sterkst getroffen sectoren qua productievolume (credit crunch)

Bron: EIM, 2009.

De bouw, de metaal, de groothandel en de chemie worden behoorlijk getroffen bij een eventuele credit crunch. In de bouw- en de chemiesector vormen investeringen een belangrijke rol en het verslechteren van de kredietverlening heeft hierdoor direct invloed op deze sectoren. De chemische industrie staat aan het begin van verscheidene productieprocessen en er worden relatief veel basisproducten geproduceerd. Omdat de chemische sector veel producten produceert die aan het begin van de keten van een productcyclus staan, wordt ook in de chemische sector een daling van de investeringen snel gevoeld. Ook de groothandel is erg gevoelig voor een daling van de investeringen van bedrijven. Tevens geldt dat de zakelijke dienstverlening stevig getroffen wordt. Dit wordt onder meer veroorzaakt door de uitzendbranche. Deze branche reageert sterk op conjuncturele ontwikkelingen. De belangrijkste oorzaak is echter het grote aandeel intermediaire leveringen in deze sector. Een afname van de afzet in andere sectoren heeft een sterk negatief effect op de intermediaire afzet van de zakelijke dienstverlening.

Figuur 4.3 Sterkst getroffen sectoren qua arbeidsvolume (credit crunch)

Bron: EIM, 2009.

De sectoren waarbij de effecten van de credit crunch het minst voelbaar zijn, zijn de landbouw- en de communicatiesector. In deze sectoren zorgt de forse krimp in kredietverlening slechts voor een beperkte afname in de toegevoegde waarde en ook in de werkgelegenheid zijn de gevolgen klein. De landbouwsector is relatief sterk met eigen vermogen gefinancierd. De ontwikkelingen in de communicatiesector worden sterk door nieuwe technologische ontwikkelingen bepaald. Binnen financieel zwakkere sectoren, zoals de detailhandel, de horeca en de transportsector, zal de creditcrunch vooral een herschikking van marktaandeel tot gevolg hebben. In alle drie sectoren is sprake een trend naar schaalvergroting.

Kleinere bedrijven in deze sectoren zullen versneld de deuren moeten sluiten ten gunste van de grotere bedrijven in deze sectoren. Zo neemt het aantal speciaalzaken in de detailhandel af, ten gunste van de financieel sterkere supermarkten. In de horeca neemt het aantal snackbars af ten gunste van de grotere fastfoodzaken en broodjeszaken. Doordat de creditcrunch een negatief effect heeft op de bestedingen van consumenten, zal de afzet van de consumentgerichte sectoren wel substantieel dalen. De daling is echter minder sterk dan de op investeringen gerichte sectoren.

Tabel 4.1 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar sectoren, scenario Credit crunch, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw	-0,25	-0,25
delfstoffenwinning	-1,50	-1,75
industrie	-0,75	-0,75
<i>w.v. v & g industrie</i>	-0,25	-0,25
<i>metaal industrie</i>	-0,75	-0,75
<i>chemische industrie</i>	-1,25	-0,50
<i>overige industrie</i>	-0,75	-1,25
nutsbedrijven	-0,25	-0,25
bouw	-0,75	-1,50
<i>w.v burgerlijke en utiliteitsbouw</i>	-1,75	-2,50
<i>grond- weg- en waterbouw</i>	-0,25	-0,25
<i>overige bouwnijverheid</i>	-0,50	-0,50
autosector	-1,00	-1,75
groothandel	-1,00	-1,25
detailhandel	-0,50	-1,25
horeca	-1,25	-2,50
transport	-1,00	-1,50
communicatie	-0,25	-0,25
financiële diensten	-0,75	-0,75
onroerend goed	-0,75	-1,50
zakelijke diensten	-2,00	-2,25
overige diensten	-0,25	-1,25
zorg	-0,25	-0,25
bedrijfsleven	-1,25	-1,25
overheid	-0,25	-0,25
totaal	-1,25	-1,25
totaal gecumuleerd met basispad	-4,00	-2,50

Bron: EIM, 2009.

Tabel 4.2 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen chemische industrie en metaalindustrie, scenario Credit crunch, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Chemische industrie		
verwerking van aardolie en steenkool (23)	-1,00	-0,50
vervaardiging chemische producten (24)	-1,50	-0,75
vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)	-1,25	-0,50
Metaalindustrie		
vervaardiging basismetaal (27)	-1,00	-0,25
vervaardiging metaalproducten (28)	-0,50	-0,75
vervaardiging machines (29)	-0,50	-0,50
vervaardiging van elektrotechnische app. ed. (30-33)	-0,25	-0,75
vervaardiging van auto's (34)	-0,75	-1,25
vervaardiging overige transportmiddelen (35)	-1,00	-1,50

Bron: EIM, 2009.

Tabel 4.3 Arbeidsvolume naar sectoren, scenario Credit crunch, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw	-0,25	-0,25
delfstoffenwinning	-1,00	-1,00
industrie	-0,50	-1,25
<i>w.v. v & g industrie</i>	0,00	0,00
<i>metaal industrie</i>	-0,75	-0,75
<i>chemische industrie</i>	-3,00	-3,00
<i>overige industrie</i>	-0,50	-0,50
nutsbedrijven	-0,25	-0,25
bouw	-0,75	-2,00
<i>w.v burgerlijke en utiliteitsbouw</i>	-0,25	0,00
<i>grond- weg- en waterbouw</i>	-0,50	-0,25
<i>overige bouwnijverheid</i>	-1,00	-1,75
autosector	-1,00	-2,25
groothandel	-0,75	-1,75
detailhandel	-0,50	-1,75
horeca	-0,50	-0,50
transport	-0,75	-2,00
communicatie	-0,25	-0,25
financiële diensten	-1,00	-1,00
onroerend goed	-1,25	-1,25
zakelijke diensten	-2,25	-2,25
overige diensten	-0,25	-0,25
zorg	-0,25	-0,25
bedrijfsleven	-0,75	-2,50
overheid	-0,25	-0,25
totaal	-0,75	-2,25
totaal gecumuleerd met basispad	-1,00	-5,75

Bron: EIM, 2009.

Tabel 4.4 Arbeidsvolume chemische industrie en metaalindustrie, scenario Credit crunch, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Chemische industrie		
verwerking van aardolie en steenkool (23)	-1,75	-2,75
vervaardiging chemische producten (24)	-2,50	-4,00
vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)	-2,25	-3,50
Metaalindustrie		
vervaardiging basismetaal (27)	-1,00	-0,50
vervaardiging metaalproducten (28)	-0,50	-1,00
vervaardiging machines (29)	-0,50	-0,75
vervaardiging van elektrotechnische app. ed. (30-33)	-0,25	-0,75
vervaardiging van auto's (34)	-0,75	-1,50
vervaardiging overige transportmiddelen (35)	-1,00	-2,00

Bron: EIM, 2009.

5 Scenario 2: verdere val vermogensprijzen

Het tweede scenario dat besproken wordt is een verdere val in de prijzen van vermogen. De vermogensprijzen worden in drie categorieën ingedeeld, namelijk de aandelenkoersen, lange rente en de prijzen van onroerend goed. De effecten op de regio en naar bedrijfsgrootte zijn opgenomen in de bijlage.

5.1 Mogelijke oorzaken verdere val vermogensprijzen

Bij de val van de vermogensprijzen gaat het primair om de aandelenkoersen, de lange rente en de huizenprijzen.

Aandelenkoersen

- Het is niet uitgesloten dat de aandelenkoersen van financiële instellingen banken dit jaar opnieuw zwaar onder druk zullen komen te staan. Het IMF heeft de raming van de totale schade voor het bankwezen van de giftige leningen op 28 januari met 60% verhoogd naar 2.200 miljard, waarvan de banken volgens het fonds tot op heden slechts de helft hebben afgeschreven.
- Ook is het niet uitgesloten dat de koersen van de niet- financiële beursgenoteerde ondernemingen dit jaar verder onder druk komen te staan. Nu de kredietcrisis in toenemende mate zijn weerslag heeft op de reële economie, zijn negatieve verrassingen aangaande de bedrijfsresultaten niet uitgesloten.
- Een hernieuwde val van de aandelenkoersen zorgt voor een daling van de vermogens van particulieren en pensioenfondsen.

Lange rente

- Bij een hernieuwde duikvlucht van de aandelenkoersen zullen beleggers hun heil waarschijnlijk- zoals gebruikelijk- opnieuw zoeken in de (relatief) veilige staatsobligaties. Dat drijft de koersen van deze obligaties op waardoor de rente op staatsobligaties (staatsrente) daalt. Ook de snel dalende inflatie(verwachtingen), wellicht omslaand in deflatie(verwachtingen), kunnen de lange staatsrente verder onder druk zetten.
- De swaprente is de disconteringsvoet waarmee alle toekomstige verplichtingen van pensioenfondsen contant worden gemaakt. Aangezien de swaprente sterk correleert met de staatsrente zorgt een daling van de staatsrente voor een daling van de dekkingsgraden van pensioenfondsen.
- Ook een verdere significante daling van de lange rente levert problemen op voor pensioenfondsen wiens dekkingsgraden gemiddeld reeds tot onder de minimumeis van 105% zijn gedaald. Combinatie van een verdere daling van de lange rente en een hernieuwde val van de beurskoersen is een zeer negatief scenario voor de dekkingsgraden van pensioenfondsen.
- Verder oplopende onderdekking bij de pensioenfondsen kan tot langjarige onthouding van indexering, premieverhoging, of zelfs verlaging van de nominale pensioenen leiden (of een combinatie van deze maatregelen).
- Dergelijke maatregelen zouden een negatief effect op consumptie hebben van gepensioneerden die hun pensioen reëel of zelfs nominaal in waarde zien dalen. Ook de consumptie van werkenden komt onder druk te staan, wanneer zij extra premie moeten gaan betalen. Ook is het niet uitgesloten dat wer-

kenden extra gaan sparen indien hun toekomstige pensioen onder druk komt vanwege het (gedurende meerdere jaren) niet-indexeren van hun opbouw. Ook dat drukt de consumptie. Een en ander zal het consumentenvertrouwen bovendien geen goed doen.

Dalende prijzen van onroerend goed

- De huizenprijs vertoont sinds kort een (beperkte) daling. Indien deze daling (sterk) doorzet en gepaard gaat met een (aanhoudende) prijsdaling van commercieel vastgoed, kan dit tot een toenemend afwachtende houding bij potentiële kopers leiden, waardoor de prijs verder daalt. Dit leidt tot
 - Negatief vermogenseffect bij huizenbezitters
 - Negatief effect op de onroerend goed portefeuille van pensioenfondsen
 - Minder aanbod van nieuwe woningen en commercieel vastgoed

5.2 Uitgangspunten en impulsen scenario 2

Bij dit scenario is net als het credit crunch scenario het basispad als uitgangspunt genomen.

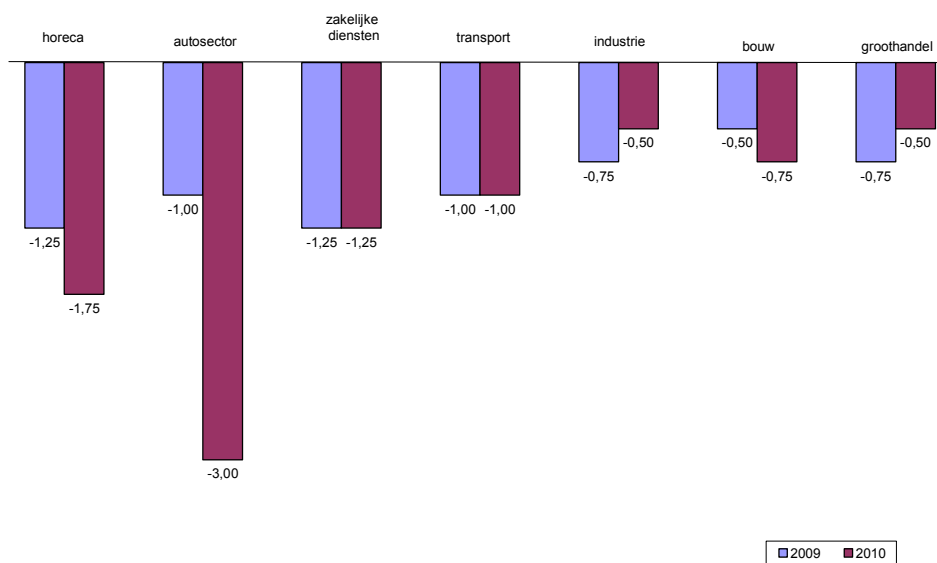
- De effecten van dalende beurskoersen en rente kunnen modelmatig vormgegeven worden door:
 - 100 punten af te halen van de (a.h.v. de technische rekenregel) veronderstelde AEX-stand voor 2009.
 - 0,5%-punt af te schaven van de (in de decemberraming) voorspelde 10-jaars staatsrente, of te wel 3,5% ipv 4%.Vervolgens dient dan:
 - Het directe effect op de consumptie te worden berekend via vermogenscomponent in de particuliere consumptievergelijking.
 - De verslechtering van de dekkingsgraden van pensioenfondsen, noopt fondsen om inspanningen te verrichten om de dekkingsgraden te herstellen. Dit leidt tot een daling van de pensioenuitkeringen in 2010 van 5% (veronderstelling) en een stijging van de pensioenpremies van 2,5%-punt. Hierdoor nemen de loonkosten toe. Circa tweederde van de extra pensioenkosten wordt gedragen door de werkgevers en leidt tot hogere loonkosten. Deze heeft zijn doorwerking op de prijsconcurrentiepositie van Nederland, en beïnvloed de uitvoer negatief met circa 0,35%. Circa een derde deel van de extra pensioenpremie wordt gedragen door werknemers en leidt tot een lager bruto loon en daarmee tot lagere consumptieve bestedingen. De pensioenproblemen leiden bovendien tot grotere onzekerheid over de toekomstige pensioenuitkeringen en daarmee tot een grotere spaargeneigdheid onder werkenden. Per saldo leidt tot een impuls op de consumptie van -0,5% in 2009 en -0,5% in 2010.
- De val van de huizenprijs kan, uitgaande van een daling van de huizenprijs met 10%, modelmatig vormgegeven worden door:
 - Consumptie neerwaarts bij te stellen met 1,1% in 2009 uit hoofde van negatief vermogenseffect en afnemend consumentenvertrouwen.
 - Investerings in woningbouw en commercieel vastgoed autonoom te verlagen met 2,0% in 2009 en 5,0% in 2010.

5.3 Resultaten scenario 2: verdere val vermogensprijzen

Op macro-economisch niveau zijn de gevolgen van een verdere daling van de vermogensprijzen significant, maar minder zwaar dan als gevolg van een eventuele credit crunch (scenario 1) of een tegenvallende wereldhandel (scenario 3). Dat komt omdat scenario 2 vooral effecten heeft op de consumptieve bestedingen en in beperkte mate ook op de export als gevolg van hogere loon- en pensioenkosten. In scenario 1 werd, naast een consumptie-effect, ook een fors effect op de investeringen verondersteld. Het effect op de investeringen maakt het verschil tussen beide scenario's.

De bruto toegevoegde waarde van de Nederlandse economie zal als gevolg van de lagere vermogensprijzen in 2009 met 0,75% extra afnemen ten opzichte van het basispad. Ook in 2010 zet deze extra daling zich voort en zal de toegevoegde waarde ten opzichte van 2009 met 0,5% dalen ten opzichte van het basispad. Op het gebied van de werkgelegenheid is het beeld vergelijkbaar met de bruto toegevoegde waarde. Wel is het effect bij de werkgelegenheid iets kleiner omdat deze effecten vertraagd doorwerken in de werkgelegenheidsontwikkeling.

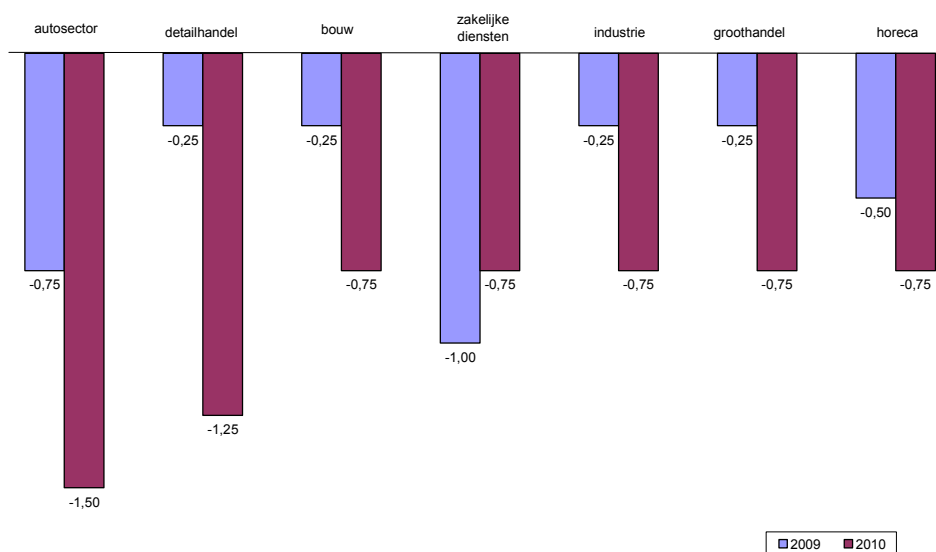
Figuur 5.1 Sterkst getroffen sectoren qua productievolume (val vermogensprijzen)

Bron: EIM, 2009.

Op sectorniveau verschillen de gevolgen van een daling van de vermogensprijzen. Bij deze modelvariant ligt het zwaartepunt op directe consumptie-effecten. Hierdoor zullen de op consumptie gerichte sectoren harder getroffen worden dan de andere sectoren.

Figuur 5.2 Sterkst getroffen sectoren qua arbeidsvolume (val vermogensprijzen)

Bron: EIM, 2009.

De horeca wordt ook getroffen door de daling van de vermogensprijzen. De consument zal haar uitgaven aanpassen. Besparen op de vaste uitgaven is moeilijker dan besparen op horecabezoek. Ook de detailhandel wordt met omzetverlies geconfronteerd. Het is hierbij vooral de detailhandel in non-food artikelen die de omzetsdaling zal ervaren. Ook de autosector levert omzet in doordat minder auto's verkocht worden. De sectoren landbouw, industrie, nutsbedrijven en communicatie worden vrijwel niet extra geremd als gevolg van de prijsdaling van vermogen. De afzet van de communicatiesector wordt sterk door technologische vernieuwingen beïnvloed, waardoor deze sector minder gevoelig is voor conjuncturele schommelingen

Tabel 5.1 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar sectoren, scenario verdere val vermogensprijzen, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw	-0,25	-0,25
delfstoffenwinning	-1,50	-1,50
industrie	-0,75	-0,75
<i>w.v. v & g industrie</i>	-0,25	-0,25
<i>metaal industrie</i>	-0,75	-0,75
<i>chemische industrie</i>	-1,00	-0,25
<i>overige industrie</i>	-0,50	-1,00
nutsbedrijven	-0,25	-0,50
bouw	-0,50	-1,00
<i>w.v burgerlijke en utiliteitsbouw</i>	-1,00	-2,50
<i>grond- weg- en waterbouw</i>	0,00	-0,50
<i>overige bouwnijverheid</i>	-0,25	-0,75
autosector	-1,00	-3,25
groothandel	-0,75	-0,75
detailhandel	-0,50	-1,50
horeca	-1,25	-2,00
transport	-1,00	-1,25
communicatie	-0,25	-0,50
financiële diensten	-0,50	-1,00
onroerend goed	-0,50	-0,75
zakelijke diensten	-1,25	-1,50
overige diensten	-0,25	-0,50
zorg	-0,25	-0,25
bedrijfsleven	-0,75	-0,75
overheid	-0,25	-0,25
totaal	-0,75	-0,75
totaal gecumuleerd met basispad	-3,50	-2,00

Bron: EIM, 2009.

Tabel 5.2 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen chemische industrie en metaalindustrie, scenario verdere val vermogensprijzen, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Chemische industrie		
verwerking van aardolie en steenkool (23)	-0,50	-0,25
vervaardiging chemische producten (24)	-1,00	-0,25
vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)	-1,00	-0,25
Metaalindustrie		
vervaardiging basismetaal (27)	-0,75	-0,50
vervaardiging metaalproducten (28)	-0,25	-0,50
vervaardiging machines (29)	-0,25	-0,50
vervaardiging van elektrotechnische app. ed. (30-33)	-0,25	-0,50
vervaardiging van auto's (34)	-0,75	-1,00
vervaardiging overige transportmiddelen (35)	-0,75	-1,25

Bron: EIM, 2009.

Tabel 5.3 Arbeidsvolume naar sectoren, scenario verdere val vermogensprijzen, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw	0,00	0,00
delfstoffenwinning	-1,25	-1,00
industrie	-0,25	-0,75
<i>w.v. v & g industrie</i>	0,00	0,00
<i>metaal industrie</i>	-0,25	-0,25
<i>chemische industrie</i>	-1,00	-1,00
<i>overige industrie</i>	-0,25	-0,25
nutsbedrijven	0,00	0,00
bouw	-0,25	-0,75
<i>w.v burgerlijke en utiliteitsbouw</i>		
<i>grond- weg- en waterbouw</i>		
<i>overige bouwnijverheid</i>		
autosector	-0,75	-1,50
groothandel	-0,25	-0,75
detailhandel	-0,25	-1,25
horeca	-0,50	-0,75
transport	-0,25	-0,75
communicatie	0,00	0,00
financiële diensten	-0,25	-0,25
onroerend goed	-0,25	-0,25
zakelijke diensten	-1,00	-0,75
overige diensten	0,00	0,00
zorg	-0,25	-0,25
bedrijfsleven	-0,25	-1,00
overheid	-0,25	-0,25
totaal	-0,25	-1,00
totaal gecumuleerd met basispad	-0,50	-4,50

Bron: EIM, 2009.

Tabel 5.4 Arbeidsvolume chemische industrie en metaalindustrie, scenario verdere val
vermogensprijzen, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Chemische industrie		
verwerking van aardolie en steenkool (23)	-0,75	-0,50
vervaardiging chemische producten (24)	-1,00	-0,75
vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)	-1,00	-0,50
Metaalindustrie		
vervaardiging basismetaal (27)	-0,50	-0,25
vervaardiging metaalproducten (28)	0,00	-0,25
vervaardiging machines (29)	0,00	-0,25
vervaardiging van elektrotechnische app. ed. (30-33)	0,00	-0,25
vervaardiging van auto's (34)	-0,50	-0,50
vervaardiging overige transportmiddelen (35)	-0,50	-0,75

Bron: EIM, 2009.

6 Scenario 3: verdere krimp wereldhandel

Het scenario dat als laatste besproken wordt is een verdere krimp van de wereldhandel. In dit scenario wordt geanalyseerd wat de gevolgen zijn van een verdere krimp van de wereldhandel voor de bruto toegevoegde waarde en de werkgelegenheid. De effecten op de regio en naar bedrijfsgrootte zijn opgenomen in de bijlage.

6.1 Mogelijke oorzaken verdere krimp wereldhandel

Gezien de meest recente berichten over de wereldhandel (o.a. de zeer scherpe afname van zee- en vrachtvervoer) is het niet uitgesloten dat de ontwikkeling van de wereldhandel verder zal tegenvallen. Daarom wordt in deze verkenning doorgerekend wat de sectorale en regionale gevolgen zouden zijn van een extra neerwaartse bijstelling van de wereldhandel.

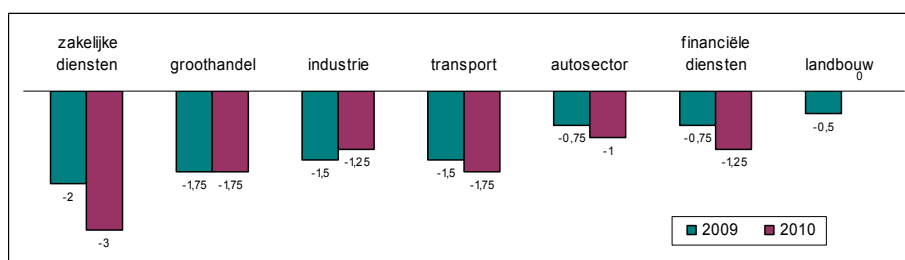
6.2 Uitgangspunten en impuls

Dit scenario heeft als uitgangspunt de onzekerheidsvariant waarbij de wereldhandel tegenvalt, zoals beschreven in de nieuwsbrief van het CPB uit december 2008. In scenario drie worden de effecten geanalyseerd van een verdere krimp in de wereldhandel. Dit kan modelmatig worden vormgegeven door de relevante wereldhandel zowel in 2009 als 2010 t.o.v. het basispad autonoom neerwaarts bij te stellen met 3%- punt.

6.3 Resultaten scenario 3

Op macro-economisch niveau zijn de gevolgen van een verdere krimp van de wereldhandel aanzienlijk. De verdere krimp van het BBP is vergelijkbaar met de gevolgen in scenario 1 (credit crunch), en duidelijk groter dan scenario 2 (val vermogensprijzen). De bruto toegevoegde waarde voor Nederland zal hierdoor in 2009 met 1% extra krimpen en in 2010 met 1,25%. De gevolgen voor de werkgelegenheid zijn in 2009 op nationaal niveau nihil, namelijk een mutatie van ongeveer 0,25%. De werkgelegenheid werkt echter vertraagd door in de economie en in 2010 zal de werkgelegenheid als gevolg van het verder krimpen van de internationale handel 1% extra afnemen in vergelijking met het basispad. Scenario 3 is een vertaling van de sombere wereldhandelsvariant van het CPB uit december 2008 naar sectoren. In deze variant zijn de gevolgen voor de werkgelegenheid in 2009 nog zeer beperkt, maar de werkgelegenheidsimplicaties komen vooral in 2010 tot uiting.

Figuur 6.1 Sterkst getroffen sectoren qua productievolume (krimp wereldhandel)

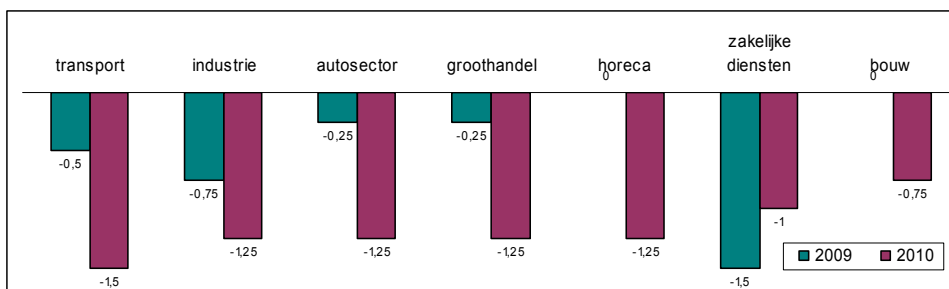

Bron: EIM, 2009.

Op het niveau van sectoren is af te lezen dat de sectoren die meer afhankelijk zijn van de import en export, zwaarder getroffen worden door een verdere afname van de wereldhandel. De industrie wordt zwaar getroffen met een extra daling van de toegevoegde waarde met 1,5% in 2009 en 1,25% in 2010. De daling van de werkgelegenheid in de industrie is op korte termijn relatief klein. Dit kan verklaard worden doordat de werkgelegenheid met enige vertraging doorwerkt in de economie.

Verder worden de groothandel en de zakelijke dienstverlening geraakt door de daling van de internationale handel en daarmee ook de nationale handel. In de groothandel, waar tevens een groot deel van de export wederuitvoer betreft, is de afname in toegevoegde waarde en werkgelegenheid aanzienlijk. Ook in de zakelijke dienstverlening zal de toegevoegde waarde in 2010 met 3% extra afnemen ten opzichte van het basispad. Het effect op de zakelijke dienstverlening is groot doordat met name de uitzendbranche extra sterk op conjunctuurfluctuaties reageert. Bovendien is de intermediaire afzet van de zakelijke dienstverlening zeer groot. Een terugval in de industriële afzet vertaalt zich snel door naar een lagere afzet in de zakelijke dienstverlening.

Figuur 6.2 Sterkst getroffen sectoren qua arbeidvolume (krimp wereldhandel)

Bron: EIM, 2009.

De sectoren die niet sterk export afhankelijk zijn, zoals de detailhandel, communicatie en onroerend goed zullen niet erg getroffen worden door een eventuele extra krimp in de wereldhandel. Hoewel de Nederlandse landbouw en voedings- en genotmiddelenindustrie een aanzienlijk deel van de productie exporteren, zullen deze sectoren niet direct zwaar getroffen worden. Voedsel behoort namelijk tot de eerste levensbehoefte en daar zal niet als eerste op bezuinigd worden.

Tabel 6.1 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar sectoren, scenario verdere krimp wereldhandel, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw	-0,50	0,00
delfstoffenwinning	-2,75	-4,25
industrie	-1,50	-1,25
<i>w.v. v & g industrie</i>	-0,25	0,00
<i>metaal industrie</i>	-2,00	-2,00
<i>chemische industrie</i>	-2,50	-1,00
<i>overige industrie</i>	-0,75	-1,25
nutsbedrijven	-0,50	-0,25
bouw	-0,50	-1,00
<i>w.v burgerlijke en utiliteitsbouw</i>	-1,00	-1,75
<i>grond- weg- en waterbouw</i>	0,00	-0,25
<i>overige bouwnijverheid</i>	-0,25	-0,50
autosector	-0,75	-1,00
groothandel	-1,75	-1,75
detailhandel	0,00	-0,25
horeca	-0,50	-1,00
transport	-1,50	-1,75
communicatie	0,00	-0,50
financiële diensten	-0,75	-1,25
onroerend goed	-0,25	-0,50
zakelijke diensten	-2,00	-3,00
overige diensten	-0,50	-1,00
zorg	-0,25	-0,50
bedrijfsleven	-1,25	-1,50
overheid	0,00	-0,25
totaal	-1,00	-1,25
totaal gecumuleerd met basispad	-3,75	-2,50

Bron: EIM, 2009.

Tabel 6.2 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen chemische industrie en metaalindustrie, scenario verdere krimp wereldhandel, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Chemische industrie		
verwerking van aardolie en steenkool (23)	-2,00	-0,75
vervaardiging chemische producten (24)	-3,25	-1,25
vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)	-2,75	-1,00
Metaalindustrie		
vervaardiging basismetaal (27)	-3,00	-0,75
vervaardiging metaalproducten (28)	-1,50	-1,50
vervaardiging machines (29)	-1,25	-1,25
vervaardiging van elektrotechnische app. ed. (30-33)	-0,75	-1,25
vervaardiging van auto's (34)	-2,25	-2,50
vervaardiging overige transportmiddelen (35)	-3,25	-3,25

Bron: EIM, 2009.

Tabel 6.3 Arbeidsvolume naar sectoren, scenario verdere krimp wereldhandel, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw	0,00	0,00
delfstoffenwinning	-2,00	-0,50
industrie	-0,75	-1,25
<i>w.v. v & g industrie</i>	0,00	0,00
<i>metaal industrie</i>	-1,00	-1,00
<i>chemische industrie</i>	-2,50	-2,50
<i>overige industrie</i>	0,00	0,00
nutsbedrijven	0,00	0,00
bouw	0,00	-0,75
<i>w.v burgerlijke en utiliteitsbouw</i>	-0,00	-1,25
<i>grond- weg- en waterbouw</i>	0,00	0,25
<i>overige bouwnijverheid</i>	-0,00	-0,50
autosector	-0,25	-1,25
groothandel	-0,25	-1,25
detailhandel	0,00	-0,25
horeca	0,00	-1,25
transport	-0,50	-1,50
communicatie	1,00	0,00
financiële diensten	0,25	0,00
onroerend goed	0,75	0,00
zakelijke diensten	-1,50	-1,00
overige diensten	-0,25	-0,25
zorg	0,00	-0,50
bedrijfsleven	-0,25	-0,25
overheid	0,00	-0,25
totaal	-0,25	-1,00
totaal gecumuleerd met basispad	-0,50	-2,25

Bron: EIM, 2009.

Tabel 6.4 Arbeidsvolume chemische industrie en metaalindustrie, scenario verdere krimp wereldhandel, jaar op jaar effecten (%)

<i>sector</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Chemische industrie		
verwerking van aardolie en steenkool (23)	-2,00	1,50
vervaardiging chemische producten (24)	-3,00	2,25
vervaardiging van rubber en kunststofproducten (25)	-2,75	2,00
Metaalindustrie		
vervaardiging basismetaal (27)	-1,50	-0,25
vervaardiging metaalproducten (28)	-0,75	-0,50
vervaardiging machines (29)	-0,75	-0,50
vervaardiging van elektrotechnische app. ed. (30-33)	-0,50	-0,50
vervaardiging van auto's (34)	-1,25	-1,00
vervaardiging overige transportmiddelen (35)	-1,75	-1,25

Bron: EIM, 2009.

BIJLAGE I Afzetontwikkeling verdeeld naar binnen- en buitenlandse afzet

Tabel I.1 Afzetontwikkeling in het basispad, mutatie ten opzichte van voorgaand jaar

	<i>buitenland</i>		<i>binnenland</i>		<i>totaal</i>	
	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw, bosbouw en visserij	0,25	1,25	-1,50	1,50	-0,75	1,25
delfstofwinning	-1,75	-4,25	-4,75	-0,50	-3,25	-2,50
industrie	-7,00	-0,75	-5,50	1,50	-6,25	0,25
voedings- en genotmiddelenindustrie	-1,25	-2,75	-0,75	-1,00	-1,00	-2,00
metaalindustrie	-11,00	-1,00	-8,50	-3,25	-10,00	-2,00
chemische-, rubber- en kunststofverwerkende industrie	-7,50	4,00	-7,50	9,50	-7,50	6,25
overige industrie	-4,75	-6,00	-4,00	0,00	-4,25	-1,50
nutsbedrijven	0,25	-9,25	-0,25	0,50	-0,25	0,00
bouw	-3,50	-10,50	-5,50	-5,25	-5,50	-5,25
autosector	1,25	0,50	-5,25	-2,25	-4,75	-2,00
groothandel	-7,25	-2,50	-3,75	0,25	-5,25	-1,00
detailhandel	-1,50	1,00	-2,00	-2,75	-2,00	-2,50
horeca	-4,00	-3,75	-5,50	-3,00	-5,50	-3,00
transportsector	-7,25	-2,50	-2,75	4,50	-4,50	1,75
communicatiesector	2,00	32,50	2,50	0,75	2,50	4,75
financiële dienstverlening	-1,75	13,00	-3,25	1,75	-3,00	3,50
verhuur en exploitatie van onroerend goed	-0,25	-7,25	-0,25	-0,75	-0,25	-0,75
zakelijke dienstverlening	-4,25	0,75	-5,00	-0,75	-5,00	-0,50
overige dienstverlening	-0,50	4,50	-1,00	3,00	-1,00	3,00
zorg	-0,75	-3,75	2,00	1,50	2,00	1,50
bedrijven	-5,50	-2,50	-3,25	0,00	-3,75	-0,50
overheid	0,50	0,00	0,75	3,75	0,75	3,50
totaal bedrijven en overheid	-5,50	-1,75	-2,75	0,50	-3,50	0,00

Bron: EIM, 2009.

Tabel I.2 Afzetontwikkeling scenario Credit crunch, mutatie ten opzichte van voorgaand jaar, niet gecumuleerd

	<i>buitenland</i>		<i>binnenland</i>		<i>totaal</i>	
	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw, bosbouw en visserij	0,00	0,00	0,75	0,00	0,50	0,00
delfstofwinning	0,00	0,00	0,25	-0,50	2,00	-0,25
industrie	0,00	0,00	-1,00	-1,25	-0,50	-0,50
voedings- en genotmid- delenindustrie	0,00	0,00	0,25	0,00	0,00	0,00
metaalindustrie	0,00	0,25	-1,75	-2,00	-0,75	-0,75
chemische-, rubber- en kunststofverwerkende industrie	0,00	0,00	-1,50	-1,25	-0,50	-0,50
overige industrie	0,00	0,00	-1,00	-1,75	-0,75	-1,50
nutsbedrijven	0,00	-0,25	0,75	0,25	0,75	0,25
bouw	0,00	0,25	-1,00	-1,25	-1,00	-1,25
autosector	0,00	0,00	-1,25	-2,25	-1,25	-2,00
groothandel	0,00	0,00	-1,75	-2,00	-1,00	-1,25
detailhandel	0,00	0,25	-0,25	-1,00	-0,25	-0,75
horeca	0,00	0,00	-1,00	-1,75	-1,00	-1,75
transportsector	0,00	0,00	-1,00	-1,25	-0,75	-0,75
communicatiesector	0,00	0,00	0,25	0,25	0,25	0,25
financiële dienstverle- ning	0,25	0,00	-0,75	-1,00	-0,50	-0,75
verhuur en exploitatie van onroerend goed	0,00	0,00	-0,50	-1,00	-0,50	-1,00
zakelijke dienstverle- ning	0,00	0,25	-2,00	-2,50	-1,75	-2,00
overige dienstverlening	0,00	0,25	0,25	-0,75	0,25	-0,75
zorg	0,00	0,00	-1,75	-1,75	-1,75	-1,75
bedrijven	0,00	0,00	-1,25	-1,50	-0,75	-1,00
overheid	0,00	0,00	-1,50	-1,00	-1,50	-1,00
totaal bedrijven en overheid	0,00	0,00	-1,25	-1,50	-1,00	-1,00

Bron: EIM, 2009.

Tabel I.3 Afzetontwikkeling scenario vermogensprijzen, mutatie ten opzichte van voorgaand jaar, niet gecumuleerd

	<i>buitenland</i>		<i>binnenland</i>		<i>totaal</i>	
	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw, bosbouw en visserij	0,00	0,00	0,25	0,00	0,25	0,00
delfstofwinning	0,00	0,00	-3,50	-2,75	-1,75	-1,25
industrie	-0,25	-0,25	-0,75	-0,75	-0,75	-0,75
voedings- en genotmiddelenindustrie	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,25
metaalindustrie	-0,75	-0,50	-1,00	-1,00	-1,00	-1,00
chemische-, rubber- en kunststofverwerkende industrie	-0,25	-0,25	-1,00	-0,50	-0,75	-0,25
overige industrie	-0,25	-0,25	-0,75	-1,00	-0,75	-1,00
nutsbedrijven	0,00	-0,25	0,25	0,00	0,25	-0,25
bouw	-1,25	-1,00	-0,50	-1,25	-1,50	-1,75
autosector	-0,50	-0,25	-0,75	-1,00	-1,00	-1,00
groothandel	-0,50	-0,25	-1,00	-0,75	-1,00	-0,75
detailhandel	-0,50	-0,25	-0,25	-1,00	-0,75	-1,25
horeca	0,00	-0,25	-1,00	-2,00	-1,25	-2,00
transportsector	-0,25	-0,25	-0,75	-0,75	-0,75	-0,75
communicatiesector	0,00	-1,00	0,00	0,00	0,00	-1,00
financiële dienstverlening	-0,25	-0,75	-0,25	-1,25	-0,75	-1,25
verhuur en exploitatie van onroerend goed	0,00	0,00	-0,25	-0,25	-0,25	-0,25
zakelijke dienstverlening	-0,50	-0,50	-1,00	-1,00	-1,50	-1,50
overige dienstverlening	-1,00	-0,25	0,00	-0,75	-1,00	-0,75
zorg	0,00	0,00	-0,50	-0,25	-0,50	-0,25
bedrijven	-0,25	-0,25	-0,50	-0,75	-0,75	-0,75
overheid	0,00	0,00	-0,50	-0,25	-0,50	-0,25
totaal bedrijven en overheid	-0,25	-0,25	-0,50	-0,75	-0,75	-0,75

Bron: EIM, 2009.

Tabel I.4 Afzetontwikkeling scenario wereldhandel, mutatie ten opzichte van voorgaand jaar, niet gecumuleerd

	<i>buitenland</i>		<i>binnenland</i>		<i>totaal</i>	
	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
landbouw, bosbouw en visserij	-0,25	0,00	-0,75	-0,25	-0,50	-0,25
delfstofwinning	0,25	0,50	-1,00	-0,25	-0,25	0,00
industrie	-2,75	-2,50	-1,50	-1,50	-2,00	-2,00
voedings- en genotmiddelenindustrie	-0,50	-0,75	-0,50	-0,75	-0,50	-0,75
metaalindustrie	-5,50	-4,75	-1,75	-2,25	-3,75	-3,75
chemische-, rubber- en kunststofverwerkende industrie	-1,75	-1,50	-1,75	-1,50	-1,75	-1,50
overige industrie	-2,50	-2,25	-1,25	-1,75	-1,50	-1,75
nutsbedrijven	-0,50	-1,50	-0,50	-0,25	-0,50	-0,25
bouw	-10,00	-10,00	-1,00	-1,50	-1,25	-1,50
autosector	-3,50	-3,00	-1,25	-1,75	-1,25	-1,75
groothandel	-3,25	-2,25	-1,25	-2,00	-2,00	-2,00
detailhandel	-3,50	-3,00	-0,25	-0,50	-0,25	-0,50
horeca	-0,50	-2,00	-0,75	-1,25	-0,75	-1,25
transportsector	-2,25	-1,75	-1,25	-2,00	-1,75	-2,00
communicatiesector	0,00	-8,50	-0,50	-0,75	-0,50	-1,75
financiële dienstverlening	-2,25	-7,00	-1,00	-1,50	-1,25	-2,25
verhuur en exploitatie van onroerend goed	0,25	0,50	-0,50	-0,75	-0,50	-0,75
zakelijke dienstverlening	-3,75	-5,25	-2,00	-3,00	-2,25	-3,25
overige dienstverlening	-7,75	-4,50	-0,50	-0,75	-0,75	-1,00
zorg	0,25	0,50	-0,50	-1,00	-0,50	-1,00
bedrijven	-2,50	-2,50	-1,00	-1,50	-1,50	-1,75
overheid	0,25	0,50	-0,75	-0,75	-0,75	-0,75
totaal bedrijven en overheid	-2,50	-2,50	-1,00	-1,50	-1,50	-1,75

Bron: EIM, 2009.

BIJLAGE II Regionale effecten voor de drie scenario's

Resultaten scenario 1 naar regio

Naar regio zijn de verschillen in ontwikkeling in het scenario van de credit crunch te zien in tabel II.1. In het noorden zijn de effecten van de credit crunch iets sterker dan in de zuidelijke provincies. Dit wordt vooral veroorzaakt door een grotere oriëntatie op de binnenlandse afzet. Ook 2010 geeft dit beeld te zien. De gevolgen van de effecten van de credit crunch laten op het gebied van de werkgelegenheidsontwikkeling zowel voor 2009 als voor 2010 een negatiever beeld zien voor het noorden van het land. Voor het zuiden zijn de gevolgen iets minder sterk.

Tabel II.1 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar regio, scenario Credit crunch, jaar op jaar effecten (%)

<i>provincie</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Groningen	-1,75	-2,00
Friesland	-1,50	-2,00
Drenthe	-1,75	-2,25
Overijssel	-1,00	-1,50
Flevoland	-1,25	-1,75
Gelderland	-1,00	-1,50
Utrecht	-1,50	-2,00
Noord Holland	-1,00	-1,50
Zuid Holland	-1,25	-1,50
Zeeland	-0,50	-1,00
Noord Brabant	-0,75	-1,00
Limburg	-0,75	-1,00
Nederland	-1,25	-1,25

Bron: EIM, 2009.

Tabel II.2 Arbeidsvolume naar regio, scenario Credit crunch, jaar op jaar effecten (%)

<i>provincie</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Groningen	-0,50	-2,00
Friesland	-0,75	-2,00
Drenthe	-0,75	-2,25
Overijssel	-0,75	-2,00
Flevoland	-1,00	-2,50
Gelderland	-0,75	-2,00
Utrecht	-1,25	-2,75
Noord Holland	-0,75	-2,25
Zuid Holland	-0,75	-2,25
Zeeland	-0,25	-1,50
Noord Brabant	-0,50	-1,75
Limburg	-0,50	-1,75
Nederland	-0,75	-2,25

Bron: EIM, 2009.

Resultaten scenario 2 naar regio

Naar regio zijn de verschillen in ontwikkeling in het scenario van de verdere val van de vermogensprijzen nauwelijks aanwezig. De gevolgen van de effecten van de prijsdaling van vermogen laten op het gebied van de werkgelegenheidsontwikkeling zowel voor 2009 als voor 2010 nauwelijks verschil naar provincie/regio zien.

Tabel II.3 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar regio, scenario verdere val vermogensprijzen, jaar op jaar effecten (%)

<i>provincie</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Groningen	-1,00	-1,00
Friesland	-0,75	-0,75
Drenthe	-0,75	-0,75
Overijssel	-0,50	-0,75
Flevoland	-0,75	-0,75
Gelderland	-0,50	-0,75
Utrecht	-0,75	-0,75
Noord Holland	-0,75	-0,75
Zuid Holland	-0,75	-0,50
Zeeland	-0,50	-0,50
Noord Brabant	-0,50	-0,50
Limburg	-0,50	-0,50
Nederland	-0,75	-0,75

Bron: EIM, 2009.

Tabel II.4 Arbeidsvolume naar regio, scenario verdere val vermogensprijzen, jaar op jaar effecten (%)

<i>provincie</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Groningen	-0,25	-1,00
Friesland	-0,25	-1,00
Drenthe	-0,25	-1,00
Overijssel	-0,25	-1,00
Flevoland	-0,25	-1,00
Gelderland	-0,25	-1,00
Utrecht	-0,50	-1,25
Noord Holland	-0,25	-1,00
Zuid Holland	-0,25	-1,00
Zeeland	-0,25	-1,00
Noord Brabant	-0,25	-1,00
Limburg	-0,25	-1,00
Nederland	-0,25	-1,00

Bron: EIM, 2009.

Resultaten scenario 3 naar regio

Naar regio zijn de verschillen in ontwikkeling in het scenario van de verdere krimp van de wereldhandel in 2009 iets minder sterk in het midden van het land, de provincies Utrecht en Gelderland. In 2010 zijn er tussen provincies nauwelijks verschillen aanwezig. De enige provincie die een sterker negatief effect ondervindt is Groningen, als gevolg van een groter aandeel in de (sterk gedaalde) delfstoffenwinning.

De gevolgen van de effecten van de verdere krimp van de wereldhandel laten op het gebied van de werkgelegenheidsontwikkeling zowel voor 2009 als voor 2010 nauwelijks verschil naar provincie zien.

Tabel II.5 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar regio, scenario verdere krimp wereldhandel, jaar op jaar effecten (%)

<i>provincie</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Groningen	-1,50	-1,75
Friesland	-1,00	-1,25
Drenthe	-1,25	-1,50
Overijssel	-1,00	-1,25
Flevoland	-1,25	-1,00
Gelderland	-0,75	-1,25
Utrecht	-0,75	-1,25
Noord Holland	-1,25	-1,50
Zuid Holland	-1,00	-1,25
Zeeland	-1,50	-1,00
Noord Brabant	-1,25	-1,25
Limburg	-1,25	-1,00
Nederland	-1,00	-1,25

Bron: EIM, 2009.

Tabel II.6 Arbeidsvolume naar regio, scenario verdere krimp wereldhandel, jaar op jaar effecten (%)

<i>provincie</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Groningen	-0,25	-1,25
Friesland	0,00	-1,00
Drenthe	-0,25	-1,00
Overijssel	0,00	-1,25
Flevoland	-0,25	-1,25
Gelderland	0,00	-1,00
Utrecht	0,00	-1,25
Noord Holland	-0,50	-1,25
Zuid Holland	-0,25	-1,00
Zeeland	-0,50	-1,00
Noord Brabant	-0,50	-1,00
Limburg	-0,50	-0,75
Nederland	-0,25	-1,00

Bron: EIM, 2009.

BIJLAGE III Effecten naar grootteklasse voor de drie scenario's

Resultaten scenario 1 naar bedrijfsgrootte

Wanneer de effecten voor de bruto toegevoegde waarde van de credit crunch worden uitgesplitst naar bedrijfsgrootte, wordt duidelijk dat het middenbedrijf en het grootbedrijf als gevolg van de credit crunch harder getroffen worden dan het kleinbedrijf. Ook in de werkgelegenheid is de terugval bij het midden- en grootbedrijf groter dan bij het kleinbedrijf. Dit kan verklaard worden doordat het midden- en grootbedrijf in vergelijking met het kleinbedrijf voor een groter deel met vreemd vermogen gefinancierd is. In geval van een credit crunch, een situatie waarin het erg moeilijk is om geld te lenen, zullen de kleine bedrijven hierdoor minder zwaar getroffen worden dan het midden- en grootbedrijf. Wel dient opgemerkt te worden dat de verschillen tussen de bedrijfsgroottes vrij klein zijn. Het merendeel van de verschillen in gevoeligheid voor de credit crunch wordt namelijk verklaard door de sector en niet door de bedrijfsgrootte.

Tabel III.1 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar bedrijfsgrootte, scenario Credit crunch, jaar op jaar effecten (%)

<i>bedrijfsgrootte</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
kleinbedrijf	-1,00	-1,50
middenbedrijf	-1,25	-1,25
grootbedrijf	-1,25	-1,50
totaal bedrijfsleven	-1,25	-1,25

Bron: EIM, 2009.

Tabel III.2 Arbeidsvolume naar bedrijfsgrootte, scenario Credit crunch, jaar op jaar effecten (%)

<i>bedrijfsgrootte</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
kleinbedrijf	-0,25	-2,25
middenbedrijf	-0,75	-2,75
grootbedrijf	-1,00	-2,75
totaal bedrijfsleven	-0,75	-2,50

Bron: EIM, 2009.

Resultaten scenario 2 naar bedrijfsgrootte

Ook voor het tweede scenario "verdere daling vermogensprijzen" zijn de effecten op de bruto toegevoegde waarde en de werkgelegenheid uitgesplitst naar bedrijfsgrootte. Ook in dit scenario zijn de verschillen tussen klein-, midden- en grootbedrijf verwaarloosbaar klein. De gevoeligheid voor de dalende vermogensprijzen wordt voornamelijk bepaald door de sector en niet door de bedrijfsgrootte.

Tabel III.3 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar bedrijfsgrootte, scenario verdere val vermogensprijzen, jaar op jaar effecten (%)

<i>bedrijfsgrootte</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
kleinbedrijf	-0,50	-1,00
middenbedrijf	-0,75	-1,00
grootbedrijf	-0,75	-0,75
totaal bedrijfsleven	-0,75	-1,00

Bron: EIM, 2009.

Tabel III.4 Arbeidsvolume naar bedrijfsgrootte, scenario verdere val vermogensprijzen, jaar op jaar effecten (%)

<i>bedrijfsgrootte</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
kleinbedrijf	0,00	-1,00
middenbedrijf	-0,25	-1,25
grootbedrijf	-0,25	-1,25
totaal bedrijfsleven	-0,25	-1,00

Bron: EIM, 2009

Resultaten scenario 3 naar bedrijfsgrootte

Uitgesplitst naar bedrijfsgrootte blijkt dat ook voor het derde scenario, verdere krimp van de wereldhandel, de gevoeligheid van de impuls grotendeels bepaald wordt door de sector en in mindere mate door de grootte van het bedrijf. Wel wordt het kleinbedrijf iets minder zwaar getroffen, wat mede veroorzaakt wordt doordat kleinere bedrijven minder export gericht zijn dan middelgrote- en grote bedrijven.

Tabel III.5 Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen naar bedrijfsgrootte, scenario verdere krimp wereldhandel, jaar op jaar effecten (%)

<i>bedrijfsgrootte</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
kleinbedrijf	-1,00	-1,25
middenbedrijf	-1,25	-1,50
grootbedrijf	-1,25	-1,25
totaal bedrijfsleven	-1,25	-1,50

Bron: EIM, 2009.

Tabel III.6 Arbeidsvolume naar bedrijfsgrootte, scenario verdere krimp wereldhandel, jaar op jaar effecten (%)

<i>bedrijfsgrootte</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
kleinbedrijf	-0,25	-1,00
middenbedrijf	-0,25	-1,50
grootbedrijf	-0,25	-1,25
totaal bedrijfsleven	0,00	-1,00

Bron: EIM, 2009.